

PRILOG POZNAVANJU DUBROVAČKIH MOLITVENIKA XV. STOLJEĆA

Ivana Prijatelj Pavičić

UDK: 091(497.5) "14/15"
Izvorni znanstveni rad
Ivana Prijatelj Pavičić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet u Splitu

U radu se obrađuju dva molitvenika dubrovačkog podrijetla, Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački akademijin molitvenik, u povijesno-umjetničkom kontekstu. Posebna pozornost posvećena je analizi stila i ikonografije minijatura naslikanih u njihovim inicijalima.

Pobožan ili ne, svatko je posjedovao i nosio časoslov, karakterističan pomoćan religiozni objekt plemstva XIV. st., zaključila je američka književnica Barbara Touchman o uporabi časoslova u XIV. stoljeću u bestseleru objavljenom 1978. godine koji se bavi tamnom stranom trecenta, prevedenom kod nas pod nazivom Daleko zrcalo: zlosretno XIV. stoljeće.

Mi se ovdje nećemo baviti tamnom stranom pobožnosti u kasnom srednjem vijeku. Predmet istraživanja bit će dva onodobna časoslova iz Dubrovnika. Brevijare, časoslove iliti knjige satova (često ih zovu jednostavno molitvenicima) posjedovali su klerici, redovnice i laici, muškarci i žene. Kao ključni religijski, društveni i intelektualni razlozi povećanja njihove popularnosti kod laika plemića/plemkinja tijekom XV. st. navodi se povećanje pismenosti (plemstva), samosvijest o socijalnom statusu, želja za imitiranjem klera, svećenika i predstavnika/predstavnica redova. Neki drže da su laici bili ljubomorni na duhovne privilegije klera (na njihovu blizinu Bogu?) i da su zato nabavljali vlastite časoslove. Budući da je riječ o relativno skupim knjigama (cijenu su podizali skupi uvez i iluminacije) časoslovi su bili društveni statusni simbol. Sudeći prema onodobnoj arhivskoj građi (a i sačuvanim časoslovima), uz muškarce se pojavljuju i žene kao naručiteljice, vlasnice i korisnice molitvenika. Naručivale su ih za pojedine članove svojih obitelji i za vlastitu uporabu.¹

¹ R. S. Wieck, *Time Sanctified: The Book of Hours in Medieval Art and Life*, New York 1988., str. 27, 41; *Sacred Time: The Book of Hours from the Middle Ages to the Present Day*, Bruce Peel Special Collections Library, University of Alberta, June 3 – September 9,

Neki su davni molitvenici u hrvatskoj historiografiji odavno zaslužili poseban status, osobito oni koje su naručile ugledne žene iz starije hrvatske povijesti. Časoslov opatice Čike najstariji je sačuvani molitvenik s hrvatskog prostora. Izrađen je oko 1066. godine u zadarskom skriptoriju benediktinskoga samostana sv. Krševana, a bio je pisan za poglavaricu ženskoga benediktinskoga samostana sv. Marije, za koju se drži da je bila sestra hrvatskog kralja Krešimira IV.² Časoslov njezine kćeri Večenege danas se čuva u Budimpešti. U *Museo Correr* u Veneciji čuva se minijaturni brevijar iz 1291. godine podrijetlom iz Splita, ukrašen likovima svetaca, kojim se koristio nepoznati Splitsanin prigodom molitve.³

Pape su stoljećima poticali klerike, redovnice i laike da recitiraju mali oficij. Papa Urban II., koji je 1095. godine na koncilu u Clermontu pozvao kršćane da se pridruže križarima, naredio je svećenicima da dodaju mali oficij B. D. Marije korskoj službi. Brojni papinski dekreti bave se pitanjima forme, sadržaja i upotrebe molitvenika. Papa Nikola III. (1277.-1286.) donio je dekret da stari franjevački antifonari, gradualni, misali i druge liturgijske knjige božanskog oficija budu zamijenjeni liturgijskim knjigama kojima se koristi franjevački red. Pape su redovima davali pojedine privilegije vezane uz njihovu liturgijsku službu pa su tako dopuštali upotrebu molitvenika na vernakularu. Naprimjer, papa Inocent VII. godine je 1405. odobrio privilegij propovjedničkom redu sv. Dominika koji je djelovao pri samostanu Corpus Domini u Veneciji (braći i sestrama) da liturgijske tekstove mogu čitati u prijevodu na talijanski, a ne samo na latinskom jeziku. Podrijetlom iz spomenutoga samostana osnovanog 20. I. 1393. Godine,⁴ sačuvani su na talijanskom jeziku napisani status i privilegiji braće i sestara datirani između 1405. i 1413. godine.

1996.; J. Backhouse, *Book of Hours*, London, British Library, s. d.; R. S. Wieck, *Painted prayers. The Book of Hours in medieval and renaissance art*, New York 1997., temeljeno na rukopisima iz Pierpont Morgan Library (New York); D. Kniewald, *Liturgika*, Zagreb 1932. O časoslovima / brevijarima koje su posjedovale ili naručivale žene vidi i A. Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata I*, Zagreb 2004., str. 151. Naziv *oficij* upotrebljava se u smislu dužnosti moljenja, dok se za knjigu u kojoj su tekstovi oficija rabe izrazi časoslov ili brevijar. Razlikuju se dva tipa brevijara, korski brevijar za zajedničko moljenje ili pjevanje oficija i brevijari kraćih čitanja za pojedinačno, privatno moljenje (molitvenik za privatnu pobožnost, *liber horarium*). Međutim, ponegdje se u terminologiji povijesti umjetnosti i povijesti književnosti ukorijenio naziv *oficij* i za knjigu u kojoj su tekstovi oficija. Spomenimo da se riječ časoslov upotrebljava i kao naziv za knjigu, ali i kao termin za čin moljenja (moliti časoslov). A. Nazor, n.dj. (1), Zagreb 2008., str. 44.

² M. Grgić, *Časoslov opatice Čike* (fototipsko izdanje, transkripcija uz studije *Dva rukopisna časoslova samostana redovnica svete Marije u Zadru* te *Časoslov opatice Čike*), Državni arhiv, Kršćanska sadašnjost, Matica hrvatska Zadar, Zadar – Zagreb 2003.

³ K. Prijatelj, *Le miniature del Breviario di Spalato (Split) del 1291 al Museo Correr di Venezia*, Bollettino dei musei civici veneziani d'arte di storia, N. S., Venezia XXXII/1988., 1-4, str. 17-25; isti, *Miniature splitskog brevijara iz 1291. u muzeju Correr u Veneciji*, Peristil 33, Zagreb 1990., str. 43-51.

⁴ G. Frenler, n.dj. (4), str. 493. U Dalmaciji je sačuvan *Red i zakonu od primljenja na dil do-brega činenja sestara naših reda svetoga oca našega Dominika*, datiran 1345. godine koji je pripadao zadarskim dominikankama. To je najstariji hrvatski tekst pisan latinicom. Vidi A. Peti-Stantić, *Jezik naš i/ili njihov*, Zagreb 2008., str. 235. Zahvaljujem dr. Peti-Stantić na savjetima u pripremi članka.

Recitiranje oficija ostalo je kleričkom obavezom sve do 1568. godine, do završetka Tridentinskog koncila. Stoljećima je čitanje i govorenje oficija, psalama i lekcija bilo obvezom i pismenih redovnica, benediktinki, dominikanki i klarisa.⁵

Redovnici, primjerice, franjevci i dominikanci, pisali su časoslove i druge liturgijske knjige za potrebe svojih samostana besplatno.⁶ Nalazimo podatke i o svećenicima koji pišu liturgijske knjige (i časoslove) za vlastitu uporabu. Stoga nisu sačuvani ugovori za takve besplatne prijepise. Srećom, sačuvani su pojedini ugovori za prijepise časoslova, koje su prepisivali ovlašteni pisari, dijecezanski svećenici ili svjetovnjaci, a koji su ih izrađivali za privatne naručitelje ili crkve.

Prepisivačka aktivnost u franjevačkim samostanima (poput one u dubrovačkom samostanu Male braće) bila je dio njihova doprinosa samostanu, a u duhu narbonskih odredbi.⁷ Slično je bilo i kod dominikanaca. General dominikanskog reda Humbertus de Romaniis u djelima *De vita regulari* i *De officiis* potanko propisuje rad prepisivačkih radionica, poslovanje samostanskih knjižnica, a naznačio je i naslove knjiga koje su dominikanski samostani morali imati u knjižnicama.⁸ Među dominikancima je bio zastupljeno stajalište da knjiga mora biti jeftina; zabranjivali su nepotrebno ukrašavanje i skupi uvez.⁹

Historijate pojedinih starih rukopisnih molitvenika – bilo onih koji su pripadali samostanima, bilo onih koji su pripadali pojedincima – često je teško rekonstruirati (osobito ako na njima nema vlasničkih grbova, vlasnikovih zapisa, ili ako ih ne prati adekvatna arhivska građa). Primjerice, u skladu s bulom pape Benedikta XII. *Redemptor noster* iz 1336. godine, ako bi neki redovnik umro izvan svojega matičnog samostana, u pravilu su se njegove knjige vraćale njegovu matičnom samostanu. Tako su se matičnom samostanu vraćali molitvenici, brevijari/časoslovi ako nisu bili privatno vlasništvo pokojnoga redovnika. Na primjer, u Dubrovniku su temeljem te bule knez i vijeće 1440. godine od provincijala franjevačke dalmatinske provincije, fra Nikole iz Drača, tražili da se u Dubrovnik vrate neke knjige njihove braće umrle izvan Grada.¹⁰ Knjige za koje se nije znalo kojem samostanu pripadaju ili koje je nabavila odnosno dobila na

⁵ F. Fancev, *Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14. i 15. v. i njihov odnos prema crkvenoslovenskoj književnosti* u: *Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir. Dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka* (uvod i priredio F. Fancev), Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti knj. XXXI, Zagreb 1934., str. LXXXIV-LXXXVI.

⁶ O pisarima i skriptorijima XIV. i XV. st. vidi A. Stipčević, n.dj. (1), str. 52. O skriptorijima izvan crkvene ustanove u kojima su djelovali i svećenici prepisivači vidi str. 82-89. Među dalmatinskim prepisivačima Stipčević spominje Mateja Gostišića (Zadar, kraj XIV. st.), Luku Konstantinova (Zadar, tridesete godine XV. st.), i druge. O franjevačkim skriptorijima XIV. i XV. st. u Dalmaciji vidi str. 80-81, o dominikanskim skriptorijima (kao i onim djelatnim od XIII. stoljeća u Dubrovniku) str. 81.

⁷ M. I. Brlek, »Knjižnica Male braće u Dubrovniku« u *Samostan male braće u Dubrovniku*, uredio Justin V. Velnić, Zagreb 1985., str. 591.

⁸ A. Stipčević, n.dj. (1), str. 32.

⁹ A. Stipčević, n.dj. (1), str. 115.

¹⁰ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500. Kotorski distrikt*, Podgorica 2006., str. 177.

dar Provincija ili kustodija, dijelilo je starješinstvo samostanima i pojedincima.¹¹ Ukoliko su redovničke liturgijske knjige bile privatno vlasništvo, o njihovoj su sudbini redovnici odlučivali u svojim oporukama. Nadalje, po ukinuću samostana (primjerice, u vrijeme francuske vlasti u Dalmaciji), knjige su mogle pripasti područnom biskupu. Tako je imovina dubrovačkog samostana sv. Klare po ukinuću samostana pripala dubrovačkom biskupu.

Što je bilo s bratimskim knjigama? Po ukinuću bratovština koje su djelovale pri samostanu, njihove su knjige mogle pripasti samostanu.

Od dubrovačkoga liturgijskog blaga (među koje ubrajamo i časoslove) sačuvani su tek ostaci ostataka. Postoje podaci o brojnim liturgijskim knjigama (među kojima se spominju časoslovi/brevijari) koje su propale u potresu 1667. godine u samostanu Male braće, dominikanskim i ženskim samostanima (7.500 knjiga, prema A. Badurini).¹²

S obzirom na razmjere stradavanja knjižnog tijekom kroz stoljećâ, osobita je sreća da su se sačuvala dva stara dubrovačka molitvenika napisana latinicom na štokavici, jedan datiran oko 1400., a drugi oko 1450. godine. Oba pripadaju vrsti *liber horarum*, časoslova/knjige časova/molitvenika i sastoje se od sljedećih dijelova: Oficija B. D. Marije (*Offizium parvum BDM*, *Offizium marianum*), Oficija mrtvih, Oficija Svetog Duha, pokajničkih psalama i gradualnih psalama, te od odabrane skupine molitava. Stara je vernakularna riječ za njih *ofičje*, a zvali su ih i *molitvenjacima*.¹³ Služili su muškarcima i ženama kao pomoćno sredstvo pri korskoj službi (*offizium divinum chori*) i pri svakodnevnoj molitvi. U stručnoj literaturi vode se pod nazivima Vatikanski hrvatski molitvenik (skraćeno VHM) i Akademijin dubrovački molitvenik (skraćeno ADM). Drži se da su oba ukrašena minijaturama nepoznatih slikara djelatnih u vrijeme njihova nastanka u Dubrovniku.

U ovom radu nastojat ćemo ih sagledati s povijesnoumjetničkog stanovišta s naglaskom na specifičnosti stila i ikonografije. Ujedno, upozorit ćemo i na pojedine elemente ovih molitvenika o kojima su dosadašnji istraživači manje vodili računa, a koji bi mogli biti od pomoći u identifikaciji njihovih naručitelja, vlasnika i korisnika.

¹¹ Primjerice, tako je u dubrovačkom samostan završila jedna knjiga koju je samostanu sv. Marije u Krbavi u XIV. stoljeću bio dodijelio bosanski vikar. U bilješki u ovoj knjizi spominje se da je isti vikar (riječ je o vremenu nakon vikarijata Franciscusa de Florentia /1350.-1365.; 1363.-1367./, dakle nakon 1367. godine) dodijelio jednom bratu novaku *oficij* bl. Djevice Marije u *Castrum Siri*. M. I. Brlek, n.dj. (7), str. 589.

¹² A. Badurina, »Iluminirani rukopisi«, u katalogu izložbe *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeće*, Muzejski prostor, Zagreb, travanj-lipanj 1987., Knežev dvor, Dubrovnik, srpanj-rujan 1987., str. 221-228.

¹³ Prema Antonu Benvinu, Zadar je prvi među gradovima u Europi gdje se molitvenik tipa *liber horarum* uopće javlja. A. Benvin, *Pitanje predložaka Kožičićevih izdanja* u: »Krbavska biskupija u srednjem vijeku«, *Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice osnutka krbavske biskupije*, održanu u Rijeci 23.-24. travnja 1986. godine, Visoka škola u Rijeci – Kršćanska sadašnjost, Rijeka – Zagreb 1988., str. 162-163. O ovom tipu molitvenika vidi A. Nazor, n.dj. (1), str. 108.

Počeci istraživanja Vatikanskoga hrvatskog molitvenika

Vatikanski hrvatski molitvenik (dalje: VHM)¹⁴ čuva se u Vatikanskoj biblioteci (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) pod signaturom Barb. Lat. 370. Ušao je u njezin inventar 1902. Godine, kada ga je papa Leon XIII. otkupio iz bogate zbirke rukopisa plemića Barberinija. U Moroneovu inventaru Barberiniane oko sredine XVII. stoljeća (ms. Barb. Lat. 3159) registriran je kao *Officium B. M. V. et aliae preces lingua Illyrica 12*.

U inventaru Barberiniane bibliotekara Manzija nastalom između 1817. i 1820. godine navodi se kao *Officium B. Marie Semper Virginis illiricae* i datira u XV. stoljeće. U istom se inventaru spominje list koji se nekoć nalazio u prednjem dijelu molitvenika, a na kojem je pisalo: *Emmo et Revmmo Principi Francisco Cardinali Barberino S. D. N. Urbani VIII. Ex fratre nepoti. Officium B. Mariae semper Virginis aliarumque precationium Illyrica lingua in membrana manuscriptum amantissime princeps Eminentiae tuae sisto, dicoque cum virginitatis six maximus cultor. Bernardinus Archiepiscopus Ragusinus*.¹⁵

Ciro Gianelli (1934.) pretpostavlja da je kodeks ušao u Barberinianu između 1640. i 1647. godine kao dar dubrovačkog nadbiskupa Bernardina Larizze kardinalu Francescu Barberiniju starijem, tadašnjem protektoru Dubrovačke Republike. Bilo je to u vrijeme papinstva Urbana VIII. Barberinija, po čijem je nalogu Levaković priredio glagoljski misal, a Bartol Kašić narodni obrednik.

VHM je u hrvatsku književnost prvi uveo Franjo Rački 1859. godine, nazvavši ga *hrvatskim molitvenjakom*.¹⁶ Na temelju lombardskoga pisma kojim je pisan te oblika molitvenika i minijatura koje se u njemu nalaze, zaključio je da je bio napisan ili u drugoj polovici XIV. ili u XV. stoljeću. Na temelju imena svetica koje se nabrajaju u litanijama molitvenika Rački zaključuje da je mogao biti pisan u Dalmaciji ili u Hrvatskom primorju. Na temelju analize tekstova zaključio je da je pisan za nepoznatu redovnicu, i to iz reda klarisa. On smatra da je ovaj hrvatski molitvenik najstariji sačuvani primjerak svoje vrste.

Mnogo godina poslije Račkog molitvenikom se (1934.) detaljnije pozabavio Franjo Fancev,¹⁷ koji ga je nazvao *Vatikanskim hrvatskim molitvenikom*, prvi ga detaljno stručno opisao i objavio u transliteraciji. Zbog pisma, cjelokupne opreme i jezika, ubrojio ga je među spomenike XIV. stoljeća, uz ogradu da može pripadati posljednjim desetljećima XIV. i prvim desetljećima XV. stoljeća. Fancev je držao da je ovaj molitvenik stariji od Zadarskog lekcionara, možda suvremen Korčulanskom fragmentu, a vjerojatno i tzv. Kucharckijevu *Officium B. V. D.* (poljski

¹⁴ Minijature su slikane temperom i zlatom na pergamentu, dimenzija molitvenika: 127 x 93 mm. Restauracija: Biblioteca Vaticana. Naziv Vatikanski hrvatski molitvenik dugujemo Fancevu.

¹⁵ F. Rački, »Stari hrvatski molitvenjak (Cod. Membr. Bibl. Barberinae Nr. 2396)«, *Zagrebački katolički list* 46, str. 361-363; F. Fancev, n.dj. (5). Fancev donosi prijepis teksta F. Račkoga iz 1859. godine, str. IX-X. Transkripciju je objavila D. Malić, »Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)«, u 43. knjizi Akademijine edicije *Stari pisci hrvatski*, HAZU, Zagreb 2004., str. 147-216.

¹⁶ F. Rački, n.dj. (15).

¹⁷ F. Fancev, n.dj. (5).

istraživač vidio ga je u Dubrovniku 1830. godine, a danas, nažalost, ne znamo gdje se nalazi).

Za uglednoga vatikanskog bibliotekara i znanstvenika Ciru Giannellija, koji je svoje podatke ustupio na upotrebu Račkome, on je djelo XV. stoljeća. Giannelli¹⁸ drži da je čitav pisan jednom rukom te navodi da u njemu nema kasnijih do-dataka i primjedbi.¹⁹ Prema brojnim mrljama od svijeća (posebice na stranicama gdje su ispisane svetačke litanije) zaključuje da je bio intenzivno rabljen.

U vrijeme bibliotekara Manzija zadnji je dio molitvenika doživio izmjene. Listovi su numerirani, zaključno s brojem 170, a podijeljeni su u 17 jednakih svešćića. Kad je dospio u Biblioteku Vaticanu, bio je uvezan u jednostavan pergament s grbom Leona XIII. Kao tipičan *liber horarum*, sadrži Oficij Blažene Djevice Marije (1r-72v), Sedam psalama pokornih (72v-97 r), Oficij mrtvih (97r-138 v), Oficij Sv. Križa (138 v – 142 r), Oficij Sv. Duha (142 r- 145 v), molitve za razne prigode (145 v – 166 r) i «psalme graduale» (166 r-170 v, taj dio molitvenika nije sačuvan cjelovit). Fancev ga uspoređuje s molitvenikom iz dubrovačke franjevačke knjižnice (navodi ga pod skraćenim imenom OF), koji je prema njegovu mišljenju prijepis iz XVI. stoljeća jednoga VHM-u srodnog molitvenika iz XV. stoljeća.²⁰ Uspoređuje ga i s prvim hrvatskim latiničkim tiskanom molitvenikom, kojega je jedan primjerak nadbiskup Larizza bio darovao kardinalu Barberiniju, a danas se također čuva u Vatikanskoj knjižnici.

*Pregled razvoja kritičke fortune Vatikanskoga hrvatskog molitvenika
s naglaskom na pitanje njegove namjene*

Glede namjene, zaključak da je pisan za klarise Rački izvodi na temelju činjenice da se u litanijama među svetim djevicama i udovicama uza svete Katarinu, Anastaziju, Teklu i Elizabetu navodi sveta Klara. Giannelli²¹ pokazuje kako se u prvom hrvatskom latinicom tiskanom molitveniku, datiranom u kraj XV. st., spominju lokalni titulari i sveci kao što su Dujam, Tripun, Tudor, Dimitrije, Cirijak ili Ladislav. Nalazimo ih u minijaturnom splitskom brevijaru iz 1291. godine. Lokalni titulari pojavljuju se i u litanijama redovničkih molitvenika. Naime, članovi redovničkih obitelji pridružuju se zajednici mjesne crkve u slavljenju glavnog zaštitnika mjesta i šireg područja na kojem borave. U slavljenju nasamo održavati vlastiti kalendar.

Tekstualnom analizom Fancev dokazuje da je VHM molitvenik načinjen za žensku osobu (nepoznatu dubrovačku redovnicu), odnosno za potrebe nekoga ženskog dubrovačkog samostana. S tim u vezi Fancev²² upućuje na molitve koje očituju da su bile „ugodene“ za potrebe ženskih osoba (f. 70, 71, 73, 75). Nadalje, uočava molitve u muškom rodu (f. 24, 25, 28, 47, 66, 69), molitve koje su izrije-

¹⁸ Giannelli, str. XIII-XIV.

¹⁹ F. Fancev, n.dj. (5).

²⁰ F. Fancev, n.dj. (5), str. XXIX.

²¹ Giannelli, str. LXXXVII.

²² F. Fancev, n.dj. (5), str. XV.

kom pisane za redovnike (f. 11 i 17), kao i molitve za braću i sestre (f. 51, 55), što bi (po njegovu mišljenju) govorilo o samostanskoj namjeni molitvenika.²³

Zaključak da je VHM bio namijenjen ženskoj osobi, i to redovnici, Fancev donosi na temelju činjenice da je nekoliko molitava napisano u ženskom rodu, a njegovo mišljenje prihvaća i Dragica Malić.²⁴ U nekoliko navrata u molitvama se i zazivima spominje «nedostojna službenica» ili «službenica». Primjer je *Molitva devota od Gospoge*, koja započinje na f. 162r (riječ službenica spominje se na f. 164v). Ta je marijinska molitva prijevod čuvene molitve *Obsecro te, Domina Sancta Maria*, za koju istraživači navode da se pojavljuje u časoslovima početkom XV. stoljeća, kojima naručitelji mogu biti redovnici i redovnice.²⁵ U *molitvi siutra* zabilježenoj na f. 158v spominje se pak sveta služba (koju Fancev interpretira kao redovničku službu): *učini u mojoj svetoj službi*.

Možemo li, na temelju činjenice da su u VHM-u molitve koje su namijenjene za čitanje redovnicima i redovnicama, zaključiti da su ga upotrebljavali i braća i sestre istog reda tijekom *svete službe*? Naime, zajednice redovnika i redovnica snagom regula i konstitucija zajednički su ili pojedinačno obavljale (u cijelosti ili djelomice) liturgiju časova.²⁶

Fancev ovako tumači razlog izrade Vatikanskoga hrvatskog molitvenika. Redovnicama se u okviru samostanske pobožnosti propisivalo čitanje (onima koje su znale čitati) i govorenje oficija. Ako je VHM doista napisan za redovnice, valja se zapitati kojim je dubrovačkim redovnicama mogao pripadati? Da li doista klarisama, kao što pretpostavljaju dosadašnji istraživači?

Uza ženske benediktinske samostane (koje smo izuzeli iz razmatranja), u vrijeme nastanka VHM-a u Dubrovniku egzistiraju ženski dominikanski samostan sv. Gospe od Anđela, koji je 1399. godine osnovala Dubrovkinja Nikoleta Gozze (Gučetić)²⁷ i klarise. Nikoleta je osnovala prvi dubrovački ženski dominikanski samostan pri crkvi sv. Mihovila, koja je još od kraja XIII. stoljeća postojala podno današnjeg stubišta uz jezuite. Riječ je o samostanu Gospe od Anđela (*ecclesie sancte Marie Angelorum de Ragusio, monasterii sancte Marie ab ange-*

²³ D. Malić obradila je molitveničko nazivlje i leksik iz vjersko-crkvenoga tematskog kruga u: »Paljetkovanje po najstarijim hrvatskim molitvenicima (Molitveničko nazivlje)«, *Rasprave IHJJ* 23-24, Zagreb 1997.-1998., str. 225-256; »Novo paljetkovanje«, *Rasprave IHJJ* 26, Zagreb 2000., str. 129-178.

²⁴ F. Fancev, n.dj. (5), str. 71-75.

²⁵ Molitva je bila omiljena krajem srednjeg vijeka. Pojavljuje se u časoslovima od XV. stoljeća nadalje. Wilmart, *Auteurs spirituels et textes devots du moyen age latin*, Pariz 1932. Jednu varijantu molitve iz XV. stoljeća vidi u: *Guide to Medieval and Renaissance Manuscript in the Huntington Library*, kao i internetske stranice www.chd.dk/tutor/index.html (CHD Tutorial on Books of Hours) i www.medievalist.net/hourstxt/suffrage.htm.

²⁶ *Časoslov Rimskog obreda I*, Zagreb 1996. (poglavlje Slavljenje liturgije časova, str. 23). Redovničke zajednice kao i pojedini njihovi članovi mogli su slaviti časove prema odredbi svoga posebnog zakona (str. 26).

²⁷ F. Diversis, *Opis Dubrovnika*, s latinskog preveo dr. Ivan Božić, Dubrovnik 1983., str. 17. Diversis navodi da postoji ženski samostan koji pripada redu patrijarha Dominika. O samostanu vidi: F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*, Zagreb 1993., str. 282. Spomenimo da je prvobitno uz crkvu sv. Mihovila bio benediktinski samostan S. *Michael monialium*. Istraživanje povijesti ovog samostana još je u povojima.

lis, sancte Marie ab angelis ili samo Angelis).²⁸ U njemu su duhovnu asistenciju vršili dubrovački dominikanci.²⁹

Od 1290. godine u Dubrovniku djeluju klarise iliti *puncjele* (klaustalne redovnice drugog reda), kojima su sve do kraja XV. stoljeća duhovnu asistenciju vršili konventualci. U početku su u samostan sv. Klare mogle ući samo plemkinje, a tek poslije i pućanke su dobile pravo na to.³⁰ S tim u vezi, valja spomenuti pismo kotorskome biskupu Marinu Kantarenu (*Marinus Contarenus*) pisano 18. srpnja 1447., iz kojeg doznajemo da su dubrovački konventualci prestali vršiti duhovnu asistenciju u samostanu sv. Klare, koju su redovito vršili deset godina prije toga (*hora fa dieci anni*), budući da su samostan Male braće u Dubrovniku i onaj na Daksi u to doba bili privedeni opservantskoj obnovi.³¹ Konventualci su službu za dubrovačke klarise zadržali nakon odlaska iz Dubrovnika sve do 1515. godine, posebno dolazeći za to iz Dalmacije. Dubrovačke redovnice sv. Klare napokon su početkom XVI. stoljeća papu Leona X zamolile da ih preda na brigu dubrovačkim opservantima. Republika je diplomatskim putem isposlovala od opservantskog vikara Reda da ih preuzmu braća dubrovačkog samostana Male braće. Bulom *Exponi nobis nuper fecistis* papa Leon X. godine je 1518. godine udovoljio njihovoj molbi.³² Kada su Francuzi početkom XIX. stoljeća ugasili samostan sv. Klare, prestala je obaveza duhovne asistencije Male braće.

²⁸ Tijekom XV. stoljeća zabilježeno je više umjetničkih narudžbi za samostansku crkvu Gospe od Anđela. Dana 15. IX. 1438. potpisali su predstavnicima samostana ugovor za poliptih Ivan Ugrinović i Radoslav Vukčić (a na slici su trebali biti naslikani Bogorodica u sredini, a sa strane sv. Vlaho, sv. Margarita, sv. Mihovil i sv. Veneranda). Dana 13. I. 1447. dumna Nikoleta (*domina Nicoletta, priora monasterii Angellorum*) naručila je od Radoslava Vukčića drvorezbarenu oltarnu palu s 14 polja (dvoredni poliptih). Dana 10. II. 1448. Lovro Dobričević obavezao se za crkvu naslikati palu s 14 likova.

²⁹ Na podacima o dubrovačkim samostanima zahvaljujem dr. Nelli Lonzi. L. Beritić, »Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10, Split 1956., str. 76-77.

³⁰ Odluka da opservanti drže službu u samostanu sv. Klare donesena je 17. XII. 1518. godine. J. Velnić, »Samostan Male braće u Dubrovniku – povijesni prikaz života i djelatnosti«, u *Samostan Male braće u Dubrovniku*, Zagreb 1985., str. 151 i 166.

³¹ Različita su mišljenja o tome kad su konventualci odstranjeni iz Dubrovnika: prema Cekiniću 1430. godine, prema Ranjini 1432. godine, prema Waddingu 1435. godine, a prema Dolciju 1437. godine. U to će vrijeme samostan u Dubrovniku pripasti bosanskoj vikariji. U to doba dolazi do zahtjeva za povratom knjiga koje bi bile pripadale dubrovačkom samostanu u Dubrovnik, M. I. Brlek, n.dj. (7), str. 588. F. Bezina govori o propisu koji je Republika donijela 1415. godine da najprije moraju biti primljene plemkinje a onda pućanke; vidi u »Samostani klarisa u Hrvatskoj«, u *Sveta Klara i naše vrijeme*, Kačić 26, Split 1994., str. 276-277. Drukčije pak stoji u *Liber viridis*, cap. 147. Vidi B. M. Nedeljković, *Liber viridis*, SANU, Beograd 1984.

³² Z. Pešorda, »Prilog povijesti franjevacu u srednjovjekovnom Dubrovniku«, *Croatia Christiana Periodica* 45, Zagreb 2000., str. 29-57. Godine 1517. otišli su zbog rješavanja ovog pitanja papi u Rim poslanici Grada. U to vrijeme je opat samostana sv. Jakova na Višnjici, Alviz Crijević obavljao službu generalnog vikara u ime odsutnog dubrovačkog nadbiskupa Rainalda Grazianija. Nalog je izvršio skupa sa sucima izvršiteljima, arhidakonom Marinom Buchiom (Bućom) i arhiprezbiterom Vitom Gučetićem. A. Dračevac, »Braća reda Male braće – Dubrovački nadbiskupi« u *Samostan Male braće U Dubrovniku*, Zagreb 1985, str. 80.

Na pitanje jesu li VHM i ADM pisani za ženski dubrovački samostan i ako jesu, za koji od njih (dominikanke Gospe od Anđela i klarise sv. Klare), nije jednostavno pronaći odgovor, što ćemo nastojati pokazati u nastavku rada.

Dok su o dominikankama Gospe od Anđela istraživanja u povojima, o dubrovačkim klarisama znamo mnogo toga. Iscrpniji podaci o brojnosti dubrovačkih klarisa nalaze se u vizitacijama iz sedamdesetih godina XVI. st. Vizitator Giovanni Francesco Sormani u vizitaciji dubrovačkih crkava obavljenoj između jeseni 1573. i proljeća 1574. godine donosi podatke o životu sestara u dubrovačkim samostanima redovnica, njihovu broju i načinu upravljanja. Sormaniju je poglavarica izjavila da u samostanu živi šezdeset svečano zavjetovanih redovnica i devet konversa. A. Matanić piše da je tada u samostanu sv. Klare živjelo sedamnaest redovnica koje nisu znale ni latinski ni talijanski jezik, a posjedovale su pravilo sv. Klare *in lingua Schiavona*.³³ Povjesničar i general reda F. Gonzaga u svojoj povijesti franjevaca *De origine seraphicae religionis* (Rim 1587.) navodi da je u samostanu 65 redovnica.³⁴

Imale su svoja pravila (Regule) koja nisu sačuvana. Srećom, sačuvane su regule sestara franjevki konventualki Sv. Marije od Anđela iz Kotora, samostana osnovanog pred kraj XV. st.³⁵ Ostala su sačuvana dva pravila kotorskih konventualki datirana u XV. stoljeće, od kojih je jedno na talijanskom s latinskim tekstovima molitava. Drugo je skraćeni prijevod istih na lokalnom vernakularu, pisan latinicom. Za ovaj se drugi L. Blehova Čelebić pita je li ga možda pisala ženska ruka.³⁶ Redovnice koje su znale čitati čitale su tijekom korske službe tekstove prema liturgiji koju su služili franjevci. Nepismene sestre izgovarale su 24 očenaša na jutarnjem bogoslužju, po pet lauda u jedan, tri i šest sati popodne, a navečer 12 lauda i sedam očenaša. Za njih je mise služio kapelan, franjevac.³⁷ Pravilo samostana dijeli sestre na one *que litteras nescient* (nepismene) i *litteratas* (pismene).

Klarise (prema svojoj reguli) nisu smjele posjedovati privatno vlasništvo (ni privatni molitvenik?), zbog strogog zavjeta siromaštva.³⁸ Franjevke su trebale vršiti Božju službu prema običaju Male braće. Takva je odredba preuzeta iz Pravila Inocenta IV. iz 1247. godine. One sestre koje su znale čitati, trebale su imati časoslov bez napjeva, a mepismene su mogle moliti očenaše prigodom Matutina, Jutarnjih pohvala, za Prvi, Treći, Šesti i Deveti čas, za Večernju i za Povečerje. Nadalje, pismene sestre dužne su obavljati službu za pokojne.³⁹ Sestre

³³ Matanić, str. 830.

³⁴ P. Bezina, n.dj. (31), str. 277.

³⁵ L. Blehova Čelebić, n.dj. (10), str. 115 i 117.

³⁶ L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002., str. 283; n.dj. (10), 2006., str. 161 i 177, fotografija jedne stranice iz regule koja sadrži molitve na hrvatskom jeziku – sl. 67.

³⁷ Regula napisana na talijanskom čuva se u biskupijskom kotorskom arhivu, BAK, *Regula monialium S. Mariae Angelorum Cathari; Speculum minorum*, a. 1513, 73; a druga, ona napisana na hrvatskom, *Regula sestara Svete Klare* u biblioteci franjevačkog samostana u Kotoru.

³⁸ J. Brkan, 1994., *Pravilo sv. Klare*, Poglavlje VI. *O neposjedovanju vlasništva*, str. 131.

³⁹ J. Brkan, »Pravilo sv. Klare kao zakonodavni spis«, u *Sveta Klara i naše vrijeme*, Radovi simpozija u prigodi 800. obljetnice rođenja sv. Majke Klare (1193.-1993.) održanog u Splitu

su prisustvovala sv. Misi, a kapelan je mogao celebrirati unutar samostana. Kod dubrovačkih klarisa propisano je početkom XVI. stoljeća da kapelan mora biti dubrovački plemić.

Pretpostavlja se da su priručnici za pravilno odvijanje korskog bogoslužja dubrovačkih redovnica nestali u potresu 1667. godine.⁴⁰ Znamo da su klarise napustile Grad u doba potresa zajedno s nadbiskupom Petrom Torresom i boravile u Ankoni do 24. svibnja 1669. Njima su se bile pridružile i dominikanke. Po povratku je biskup proveo ujedinjenje dominikanki i klarisa u jednu redovničku obitelj. Biskup je tražio potpunu poslušnost svih redovnica predstojnici samostana sv. Klare. Tek u XVIII. stoljeću dominikanke podižu vlastitu redovničku kuću na prostoru nekadašnje crkve i samostana sv. Petra.⁴¹ I njihov samostan, kao i onaj klarisa, ukinuli su Francuzi 1806. godine pretvorivši ga u vojni objekt. Tada je njihova baština prešla u posjed crkve sv. Dominika, a tri preostale redovnice prihvatile su dubrovačke obitelji.

* * *

Vratimo se VHM-u. Fancev je proveo detaljnu tekstualnu usporedbu časoslovâ iz knjižnice samostana Male braće u Dubrovniku (koji naziva skraćenim imenom OF) i VHM-a.⁴² Tako je uočio koje se molitve prisutne u VHM-u (zabilježene između f. 149v i f. 166v), ne nalaze u OF-u. To su *Molitua naduignuti sacramenta* (f. 149v-150v); *Molitua deuota posdrauiti tielo Isukarstouo* (f. 150r-151r); *Molitua deuota na pricestenie* (f. 151r-f. 152r), *molitua koia se gouori prid pricestenie* (f. 152 r-f. 153 r) i *Molitua cha-se gouori po pricestenie* (f. 153 r-f.155 r) u kojima se pojavljuju zazivi ženske moliteljice. U OF-u nije zapisana *Molitua plemenitog popa Bede* (koja slijedi u oficiju mrtvih), kao ni molitve mrtvačkog oficija koje slijede na ponoć, *sjutra*, u podne i *od-conpline* nisu u OF-u. Ni *Molitua svomu angelu preporucit-mu-se* (f. 160r-161r), sudeći prema Fancevu, nije zabilježena u OF-u. Anđele zazivlje u nekoliko molitava, među ostalim u *Molitua mnogo deuota. Pomozi meni, grisnici gospodine Isukarste* (zaziv: *saradi place slavne porogenice tuoie i suetih angela tuoih*).⁴³

Zanimljiva je usporedba koju je dr. Malić⁴⁴ provela između marijinskih molitava VHM-a i ADM-a. Nije uočila u VHM-u prijevod molitve *Obsecro te (Molitua deuota od gospoge*, f. 162r –f. 166r), koje nema u ADM-u. Nadalje, Malić uočava da su se dvije molitve koje nema VHM, a ima ADM (*Devota molitva g.*

7.-9. listopada 1993., Kačić XXVI, Split 1994., str. 102-103. Na str. 128-129 vidi »Pravilo sv. Klare«. Obratila bih pozornost na Poglavlje III: »Za pokojne neka izmole na Večerni sedam očenaša s Pokoj vječni, za Matutin dvanaest, kad su pismene sestre dužne obaviti službu za pokojne«.

40 M. Demović, »Veze glazbenika i slikara u renesansnom Dubrovniku« u: *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, zbornik znanstvenog skupa, Zagreb 1991., str. 264.

41 F. Bezina, n.dj. (31), str. 277.

42 F. Fancev, n.dj. (5); vidi komentare uz transkripciju VHM-a.

43 Transkripcija preuzeta od F. Fanceva.

44 D. Malić, »Varijante marijanskih molitava u dubrovačkim molitvenicima i tzv. Marulićevu molitveniku«, *Filologija* 32, Zagreb 1999., str. 108.

Blaženoj Djevi od Djevice Mariji; Gospođe moja sveta Marijo, vječna djevice), u molitveniku koji je ona osobno pronašla u franjevačkoj knjižnici (FDM) spojene u jednu molitvu.

Malićeva prihvaća Fancevljevo mišljenje o dataciji i namjeni molitvenika,⁴⁵ datirajući ga »oko 1400«. Slaže se s mišljenjem da je nastao u Dubrovniku ili njegovoj okolici te da je bio namijenjen nekom ženskom samostanu, što dokazuje na temelju čakavskih ikavskih predložaka u kojima se krije crkvenoslavenska matica. Spomenimo i mišljenje Dragoljuba D. Jeremića⁴⁶ koji pokazuje da je VHM pisan na teritoriju štokavskoga dijalekta, a ne čakavskog, i to na temelju uvida u njegova fonetska, pravopisna i morfološka obilježja. Upozorava da se refleksi «uo» umjesto samoglasničkog »l« javlja u dubrovačkom kraju, ali i u okolici Vareša u Bosni.⁴⁷ Budući da je pisan latinicom, Jeremić drži da nije mogao nastati prije druge polovice XIV. st. Na temelju morfološke analize drži da se može datirati između kraja XIV. i prvih desetljeća XV. st., odnosno do sredine XV. stoljeća. On smatra da je molitvenik nastao na teritoriju novoštokavskoga jekavskog (ili južnog) narječja. Jeremić se zalaže za hipotezu da je nastao na dubrovačkom području krajem XIV. i u prvom desetljeću XV. stoljeća.

U radu iz 2001. godine Malićeva iznosi mišljenje da bi VHM bio prvi poznati štokavski (dubrovački) tekst pisanom latinicom većega knjižnog opsega, da je bio namijenjen liturgijskim čitanjima, molitvama te vjerskoj poduci onih koji nisu razumijevali latinski jezik. Prema njezinu mišljenju, to su niže svećenstvo i redovništvo, osobito ono u ženskim samostanima. Zanimljiva je njezina komparacija molitava iz VHM, tzv. Akademijina dubrovačkog molitvenika (skraćeno ADM) i tzv. Franjevačkog dubrovačkog molitvenika (skraćeno FDM) datiranog u kraj XVI. st., iz Knjižnice Male braće u Dubrovniku, na temelju koje raspravlja o predlošcima i o namjeni tih molitvenika.⁴⁸ Ugledni slavist Sante Graciotti⁴⁹ mišljenja je da je VHM: (...) *zbirka dijelova različitog porijekla koji sadrže različite redakcije istih psalama, a za koje se kompilator nije brinuo da ih uniformira.*

Pregled kritičke fortune Akademijina dubrovačkog molitvenika

Akademijin dubrovački molitvenik (D. Malić je skovala skraćenicu ADM) čuva se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Poznat je i pod nazivom *Ofiĉice b. Dj. Marije*. Dosadašnji stručnjaci držali su da je naruĉitelj i prvi vlasnik bio podrijetlom iz Dubrovnika. Kao i VHM, sadrži Oficij B. D. Marije, sedam pokajniĉkih psalama, Oficije mrtvih, Sv. Križa, i Sv. Duha,

⁴⁵ D. Malić, »Hrvatski latiniĉki molitvenik u Arhivu HAZU«, *Filologija* 27, Zagreb 1996., str. 93-96; n.dj. (44), str. 107-143; »Latiniĉki tekstovi hrvatskog srednjovjekovlja na narodnom jeziku«, u *Hrvatska i Europa, Srednji vijek i renesansa*, Zagreb 2000., str. 301, 307-308; »Uz šestotu obljetnicu najstarijeg saĉuvanoga hrvatskoga/dubrovaĉkoga molitvenika«, *Dubrovnik* 4, god. XII, Dubrovnik 2001., str. 85-119.

⁴⁶ D. Jeremić, »Neke jeziĉne i pravopisne crte Vatikanskog hrvatskog molitvenika«, *Južnoslavenski Filolog* 24, 1959.-1960., str. 281-287.

⁴⁷ Koji nalazimo u psaltiru B. Kašića, F. Fancev, n.dj. (5), str. LIII-LIV.

⁴⁸ D. Malić, n.dj. (45 1999.), str. 107-143.

⁴⁹ Graciotti, str. LXXV.

molitve za razne prigode i početak Evanđelja po Ivanu. Čuva se pod signaturom VII.-17, a datira se oko 1450. godine.⁵⁰ Potječe iz ostavštine povjesničara Petra Karličića (1877.-1950.), koji je između 1926. i 1932. bio djelatnik Državnog arhiva u Zagrebu.⁵¹

Na str. 140v zabilježen je četverostih u kojem se spominje poznati hrvatski isusovac i jezikoslovac Bartol Kašić (Pag 1575. - Rim 1650.).⁵² Riječ je o zapisu redovnika Bogdanića datiranom tijekom prve polovice XVII. stoljeća, koji se poziva na oca Bartola Kašića:

Bartolo Otac moi/ Poctovan iest Kasfich / Kysfytom bije boi/ Redovnik Bogdanich.

Stranica je 141 prazna, iscrtana. Na fol. 142. nečitak je ostatak teksta: ... *mio mondo... mie...*

Kada je u njegove ruke došao ADM? Fancev navodi da je Kašić na prijevođu Sv. pisma radio između 1625. i 1642. godine, a na psaltiru između 1632. i 1635. godine.⁵³ Dakle, boravio je u Dubrovniku kojim je nadbiskupovao Larizza. Ritual rimski, objavljen 1640. godine, posvetio je papi Urbanu VIII Barberiniju. Boraveći u Dubrovniku, skupljao je prijevode iz starijih kodeksa za svoje knjige. Je li tada bio u doticaju s ADM-om, kako svjedoči citirani zapis? Jesu li dodiri s dubrovačkim molitvenicima ostavili utjecaja na njegov rad?

Nedostaje početak ADM-a. Nažalost, nije sačuvana prva stranica na kojoj se mogao nalaziti grb ili minijatura, a ona bi nam pomogla u prepoznavanju njegova podrijetla. D. Malić pretpostavlja – uspoređujući ADM s Vatikanskim hrvatskim molitvenikom – da mu nedostaje prvih dvanaestak listova. Prema mišljenju Jakova Stipišića, pisan je zreloom humanistikom, zbog čega ne može biti stariji od polovice XV. stoljeća.⁵⁴

Malićeva na temelju čakavskih ikavskih predložaka u kojima se krije crkvenoslavenska matica zaključuje da je poput Vatikanskog nastao u dubrovačkoj sredini. Nadalje, na temelju činjenice da se kod ADM-a, kao i kod VHM-a

⁵⁰ Vodi se pod nazivom *Ofiĉice b. d. Marije (Officium parvum B.V.M.,* Dubrovački molitvenik), Croatiae, saec. XV; 140 x102 mm. Zahvaljujem Arhivu HAZU na dopuštenju za objavu iluminacija.

⁵¹ Petar Karličić, povjesničar (Gospić 1877.-1940.), od 1926. do 1932. djelatnik Državnog arhiva u Zagrebu.

⁵² Rano je ostao bez oca pa je o njemu skrbio ujak Luka Deodati Bogdančić, paški svećenik, kod kojega je naučio čitati i pisati, prije nego što će upisati općinsku školu. Nakon boravka u Loretu, od 1609. do 1612. godine prvi put je kao isusovac boravio u Dubrovniku. Drugi put je bio u razdoblju od 1620. do 1633. godine, postavši vrlo omiljen propovjednik. Uspio je nagovoriti mlade dubrovačke žene da redovito dolaze na ispovijed i sv. Misu. Čitao je evanđelje na narodnom jeziku da ga svi razumiju. Dijelio je knjige koje je napisao ili preveo poput katekizma Roberta Bellarina. Posjećivao je i vjernike na otocima oko Dubrovnika. Hagiografski zbornik *Perivoj od djevstva* (1625. i 1628.) posvetio je dubrovačkoj benediktinskoj opatici Agati Bunić i ostalim koludricama iz samostana sv. Marka. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj, II. Benediktinci u Dalmaciji*, Split 1964.; M. Vanino, *Isusovci u Hrvatskoj*, Zagreb 1969.

⁵³ F. Fancev, n.dj. (5), str. LIII-LIV. Fancev se bavio analizom dubrovačkoga psaltira i Kašićevoga psaltira.

⁵⁴ D. Malić, n.dj. (45 1996.).

spominje ženski rod u molitvama, Malićeva zaključuje da je i on bio namijenjen dubrovačkoj ženskoj moliteljici. Prema njezinu mišljenju, nakon VHM i ADM po vremenu postanka slijedi najstariji tiskani hrvatski molitvenik. Zanimljivo je da Fancev isključuje mogućnost da je prvi tiskani molitvenik tiskan u Dubrovniku, dok Malićeva pretpostavlja da je tiskan negdje između sedamdesetih i devedesetih godina XV. st. vjerojatno u Dubrovniku.⁵⁵

D. Malić navodi da je u prijevodu i po jeziku ovaj kodeks mlađa redakcija u odnosu na tzv. Vatikanski hrvatski molitvenik.⁵⁶

Prema D. Malić, redosljed dijelova u Akademijinu dubrovačkom molitveniku najviše se podudara s tzv. Dubrovačkim franjevačkim molitvenikom (koji ona naziva skraćeno DFM), s kojim ima i tekstualnih podudarnosti.⁵⁷

Može li nam u identifikaciji naručitelja ADM-a pomoći početak molitve posvećene Djevici Mariji ispisane na f. 131v-132r?

Počine mnogo devota molitva Blažene Djeve Marije:

*Gospođe moja, sveta Marijo, vječna djevico, majko od izvrsne milosti, molim te za onuj sinov//u ljubav kojom on majčinoj boljezni kompasion imavši, dragome učeniku svomu (...) od vjerne ljubavi svoje vikariju prjeporučite.*⁵⁸

Tekst *od vjerne ljubavi svoje vikariju prjeporučite* zamijenio je riječi *Ivanu tebe prjeporuči*, koje inače slijede u nastavku teksta ove molitve. Dragica Malić ustanovila je da su dvije molitve iz ADM-a, spomenuta i *Druga mnogo devota molitva Blaženoj Djevi od djevice Mariji* (ff. 138v-140v) spojene u jednu molitvu u FDM-u.⁵⁹ Ona pretpostavlja da je riječ o prijevodima tekstova molitava s latinskoga ili talijanskoga.

Malićeva drži da tekstualna sličnost s molitvenikom iz Male braće upućuje na franjevački predložak ADM-a. Budući da se u molitvama ADM-a pojavljuju zazivi u ženskom licu, a jezik je kojim pisan rukopis je dubrovački, Malićeva zaključuje da su ADM naručile i upotrebljavale franjevačke redovnice u Dubrovniku.⁶⁰

⁵⁵ D. Malić, n.dj. (45 1996.), str. 93-96. Fancev pretpostavlja da je i prvi tiskani molitvenik dospio u biblioteku Barberini zahvaljujući biskupu Larizzi (F. Fancev, n.dj. (5), str. XXIX i XXXI). Vladimir Putanec dokazuje da je molitvenik tiskao Dobrić Dobričević prije odlaska iz Dubrovnika oko 1470.-1475. godine. O tome vidi E. Hercigonja, »Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja«, u katalogu *Pisana riječ u Hrvatskoj*, 28. listopada 1985.-23. veljače 1986., Muzejski prostor Zagreb, str. 78; D. Malić, n.dj. (45 2000.), str. 308. Najstarija latinička inkunabula, molitvenik je uvezan s oficijima Sv. Križa i Sv. Duha. Hercigonja pretpostavlja da je tiskan oko 1490. godine.

⁵⁶ Malić, str. 299, 307-308. D. Malić navodi da se ovaj molitvenik gotovo doslovno slaže s molitvenikom Knjižnice Male braće iz XVI. stoljeća. Vjerojatno su – po njezinu mišljenju – imali zajednički predložak iste redakcije. Malićeva je izradila suvremenu transliteraciju ovog zagrebačkog dubrovačkog molitvenika, prozavavši ga “Akademijin dubrovački molitvenik”. Vidi tekst D. Malić o molitveniku u časopisu *Filologija*.

⁵⁷ D. Malić, n.dj. (45 1996.), str. 66. Njezino je mišljenje da ADM stoji između VHM i DFM, a tekstovno je bliži drugome od njih, ali nije mu neposredan predložak. ADM je u odnosu na VHM dalji stupanj tekstološkoga prilagođivanja Vulgati i jezičnog prilagođivanja obilježjima dubrovačkog govora u odnosu na čakavsko-crkvenoslavensku maticu.

⁵⁸ D. Malić, n.dj. (45 1996.), str. 86.

⁵⁹ D. Malić, n.dj. (44 1999.), str. 111.

⁶⁰ A. Matanić, »Franjevački počeci u Zadru« u: *Samostan sv. Frane u Zadru*, Zadar 1980.,

Ako je ADM nastao oko 1450. godine i pripadao dubrovačkom samostanu sv. Klare, u kojem su tada korsku službu vodili konventualci (sudeći prema pismu M. Kantarena), zašto bi se u njemu nalazila molitva sa zazivom posvećenim bosanskoj (ili pak dalmatinskoj) opservantskoj vikariji?

Dragica Malić navodi da je tekst molitve na ff. 131v -132r pisala druga ruka a ne ona koja je napisala prethodni dio molitvenika. Sudeći po minijaturi s prikazom Bogorodice s Djetetom koja je krasi, molitva za vikariju mogla je biti napisana oko 1450. godine.

Je li vikarija koja se spominje u molitvi franjevačka ili dominikanska? Ako je franjevačka, je li bosanska ili dalmatinska? Franjevci su i dominikanci u Dalmaciji u kasnom srednjem vijeku imali svoje vikarije. Preciznije, od sredine XIII. stoljeća dominikanski samostani u Dalmaciji, današnjoj Crnoj Gori i Albaniji imaju svoga posebnog vikara, a od 1380. godine dalmatinski su činili zasebnu Dalmatinsku provinciju.⁶¹ Samostanima ove provincije vikar je upravljao i u XV. stoljeću. Samostani i redovničke kuće s područja Dubrovačke Republike ujedinjuju se 1487. godine u Dubrovačku dominikansku kongregaciju, s posebnim vikarom.⁶²

Upućuje li spomen vikarije u molitveniku oko 1450. godine isključivo na klarise kao onodobne vlasnice/korisnice ADM-a?

Spomenimo da Fancev i Malić naglašavaju sličnosti u molitvama između ADM-a i sačuvanih franjevačkih molitvenika, kao što je OF iz knjižnice dubrovačkog samostana Male braće.⁶³

U vrijeme nastanka ADM-a dio franjevačkih samostana u Dalmaciji pripadalo je dalmatinskoj provinciji sv. Jerolima, a dio bosanskoj franjevačkoj vikariji koja je imala sjedište u crkvi sv. Nikole u Milima.⁶⁴

Kao što smo napisali na početku teksta, tijekom prvih desetljeća XV. stoljeća, dubrovački samostan Male braće davao je klarisama kapelana. Dana 3. srpnja 1446. bosanski franjevački vikar fra Fabijan Kenyeres isposlovao je u Rimu od pape Eugena IV. bulu kojom se Bosanskoj vikariji podvrgava pet samostana u Dubrovačkoj Republici i u Dalmaciji, samostan sv. Franje u Dubrovniku, sv. Sabine na Daksi kod Dubrovnika, sv. Križa kod Zadra, sv. Nikole kod Kotora i sv. Eufemije u Kamporu na Rabu.⁶⁵

str. 17-18. Samostani sv. Nikole u Stonu, Pohođenja Bl. Dj. Marije u Rijeci dubrovačkoj, u Rožatu, sv. Jeronima u Slanom i sv. Vlaha u Pridvorju u Konavlima sagrađeni su uz pomoć Republike, ali su pripadali Bosanskoj vikariji. Na tlu Republike postojala je podvojenost samostana u pogledu njihove pripadnosti provincijama: samostan Male braće i Daksa najprije su pripadali provinciji Slavonije, a od 1393. godine provinciji sv. Jeronima u Dalmaciji (samo kratki period 1446.-48. Bosanskoj vikariji); svi ostali navedeni samostani pripadali su Bosanskoj vikariji. Vidi J. Velnić, n.dj. (30), str. 136.

⁶¹ F. Šanjek, n.dj. (27), str. 280-281.

⁶² S. Krasić, *Congregatio Ragusina Ordinis praedicatorum*, disertacija, Rim 1972., str. 1-222. F. Šanjek, *Dominikanci na hrvatskom prostoru*, Zagreb 2008., str. 57.

⁶³ D. Malić, n.dj. (44 1999.), str. 108.

⁶⁴ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika, I, Od osnutka do 1526.*, Zagreb 1980., str. 216-226.

⁶⁵ D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968., str. 113.

Još za pape Eugena IV., franjevci spomenutih pet samostana (među kojima je i onaj Male braće u Dubrovniku) bili su uložili priziv protiv ujedinjenja s Bosanskom vikarijom. Dana 27. rujna 1447. otrgnuti su od Bosanske vikarije (stavljani su pod izravnu jurisdikciju generalnog vikara), a bosanski su franjevci na to protestirali kod pape.⁶⁶ Dana 5. prosinca papa je povjerio svom legatu u Bosni, hvarskom biskupu Tomi Tomašiću, da to pitanje uredi saslušavši obje stranke. Pismom *Licet alias* od 12. siječnja 1448. papa je navedeni nalog biskupu Tomi opozvao i povjerio generalnom vikaru fra Jakovu Primadizziju da to osobno izvidi. Fra Jakov Primadizzi predložio je početkom 1448. godine papi Nikoli V. da spomenute dalmatinske samostane pridruži novoosnovanoj Dalmatinskoj vikariji.⁶⁷ Kako bi ojačao tu novu vikariju, Primadizzi je više učenih misionara premjestio iz Bosanske u Dalmatinsku vikariju, pri Dalmatinskoj provinciji sv. Jerolima. Dok se to pitanje uređivalo, negdje koncem ljeta 1448. godine umro je bosanski vikar (izabran godinu prije). Nakon smrti njihova vikara, njezini kustosi, gvardijani i druga braća početkom jeseni 1448. godine uputili su papi pismo u kojem se tuže da im je oduzeo samostane u Dalmaciji, odakle je Bosanska vikarija dobivala glavnu opskrbu, te da je ustanovio novu vikariju i onamo poslao više učenih i uzornih redovnika iz Bosne. Početkom prosinca 1448. izabran je njihov novi vikar, fra Mihovil Zadranić. Dana 1. svibnja 1449. izabran je za generalnog vikara ovostranih opservanata fra Ivan Kapistran. On se preko fra Mihovila Zadranića izmirio s Bosanskom vikarijom te osobno posjetio vikariju negdje tijekom 1450. - početkom 1451. godine. Dana 19. veljače 1451. papinski legat za Bosnu Toma u svom pismu preporučuje Kapistranu da ne dijeli dalmatinske samostane od Bosne, jer bosanski misionari ne mogu živjeti bez milostinje u Dalmaciji, a ti im samostani služe kao odmaralište. Bosanski kralj Tomaš dana 9. srpnja 1452. isposlovaio je kod pape bulu *Inter cetera* kojom je ovlastio svog legata Tomu da bosanskom vikaru dopusti da trajno zaposjedne samostan sv. Marije na Poljudu kod Splita i da druga tri dalmatinska samostana uključi u Vikariju.

I u prethodnom desetljeću jurisdikcija nad Daksom i samostanom Male braće bila je promjenjiva. Daku je najprije 1435. godine papa Eugen IV. odcijepio od dalmatinske provincije sv. Jeronima i stavio pod izravnu jurisdikciju generalnog vikara opservanata. Iste je godine nju i samostan Male braće u Dubrovniku s još tri dalmatinska samostana podvrgnuo Bosanskoj vikariji. Ponovno je ta dva samostana vratio pod izravnu jurisdikciju generalnog vikara 5. listopada 1447. Uprava Reda bila je sklonija Bosanskoj vikariji, pa se tražilo da ova dva samostana ako nisu ujedinjena s Bosanskom vikarijom, barem budu kustodija u njezinu okviru. Bulom *Apostolicae Sedis* od 9. srpnja 1453. Nikola V. naredio je legatu Tomi da trajno ujedini s Bosanskom vikarijom samostane u Dubrovniku i na Daksi.

Politička misija Bosanske vikarije u tom je trenutku bila osobito važna Crkvi i Redu.⁶⁸ Tako je 5. rujna 1462. Veliko vijeće zaključilo da se samostani Male

⁶⁶ J. Velnić, n.dj. (30), str. 137.

⁶⁷ D. Mandić, n.dj. (65), str. 115-116.

⁶⁸ J. Velnić, n.dj. (30), str. 137.

braće u Dubrovniku i na Daksi, koji su privremeno bili priključeni Bosanskoj vikariji, odcijepe od nje i porade na tome da im se priključe samostani s dubrovačkog teritorija, Ston, Rijeka dubrovačka, Slano i Pridvorje. Republika je u tome uspjela posredovanjem dubrovačkog franjevca fra Marijana Rastića, koji je bio kapelan pape Pija II.

Nastaje li opisani dubrovački molitvenik u ovom političkom i duhovnom okruženju?

O tomu može li nam ikonografska analiza minijatura u ADM-u pomoći u identifikaciji naručitelja i prvog korisnika rukopisa oko 1450. godine raspravljat ćemo u jednom od narednih poglavlja teksta.

Ikonografska i stilska analiza minijatura u Vatikanskom hrvatskom molitveniku

Rukopis sadrži 170 listova, veličine je 127 x 93 mm, a podijeljen je na 17 kvaterniona. Na svakoj stranici na isti je način formiran prostor za tekst, u obliku pravokutnika 85 x 55 mm kojem je ucrtano 15 redaka. Spomenimo da istu strukturu pravokutnika podijeljenog s petnaest redaka nalazimo i kod AHM-a. Nalazimo ga i kod drugih onodobnih časoslova. Riječ je o standardnoj formi.

Iz sačuvane narudžbe za izradu jednoga časoslova naručenog u Dijonu 1398. godine doznajemo uobičajenu proceduru izrade oficija u vrijeme nastanka VHM-a. Riječ je o ugovoru koji je minijaturist Jean Demolin, svećenik i pisar, potpisao s dižonskim trgovcem Guillaumeom za izradu minijatura zlatom i azurom u časoslovu na pergameni. U to doba naručitelj daje boje i zlato minijaturistu, ako je on različita osoba od skriptora. Demolin se obavezuje naslikati 12 minijatura *deuze ystoires à vignettes, c'est assavoir à matines, laudes, prime, tierce, midi, none, vespers, complines, sept seaulmes, heures de la croix, heures du saint esprit et vigiles de mois telle qu'il appartient à chascune hore, lesquelles ystoires montent en somme à douze ystoires et le remenant champis d'or et d'azur*. Uz to je trebao naslikati šest svetaca za *suffrages*. Sve je skupa trebalo stajati deset zlatnih franaka, od čega je iluminator unaprijed dobio sedam franaka. Za izradu je naručitelj trebao osigurati *deux trézeaux de fin azur i ung quarteren de fin our*.⁶⁹ Posao je naručen u ožujku, a trebao je biti dovršen do 24. VI. 1398.

Zanimljivo je uočiti podudarnosti u konceptu smještaja iluminacija unutar sastavnih dijelova molitvenika između Demolinova časoslova i VHM-a. Sličan je i način upotrebe azura i zlata na inicijalima. Dio je oslika temperom na inicijalima VHM-a stradao, dok je azurna boja oko svetačkih likova u inicijalima ostala sačuvana. Slova inicijala upisana su u pravokutno polje obojeno zlatnom bojom, koja je također ostala sačuvana. Na sličan način upotrebjeni su zlato i azur kod inicijala u ADM-u.

Devet inicijala krasi svetački likovi, i to na stranicama f. 1v, f. 21r, f. 34r, f. 38v, f. 42r, f. 45r, f. 49r, f. 57r i f. 73r. Na njima Rački prepoznaje Gospu (pogrešna identifikacija) i svece Petra, Pavla, Franju Serafinskoga i Antuna (pogrešna identifikacija). Stilski ga podsjećaju na *mletačku učionu*.

⁶⁹ J. G. Alexander, *Medieval illuminators and their methods of work*, Yale University Press, New Haven and London, 1992., str. 53, 180.

Inicijali u VHM-u slikani su zlatom, azurom i temperom, a označuju početke bitnih sastavnica oficija. Tako inicijal na f. 21r obilježava početak jutarnjih lauda u oficiju B. D. Marije (molitve za izlazak sunca), inicijal na f. 34r početak Prima (molitve u 6 h ujutro), inicijal na f. 38v početak Terca (molitve u 9 h ujutro), inicijal na f. 42r Sexte (molitve u 12 h), inicijal na f. 45r početak Nona, inicijal na f. 49r početak Vespera (večernja), inicijal na f. 57r početak Povečerja (posljednji čas, koji se moli prije lijeganja), inicijal f. 73r početak pokorničkih psalama, a posljednji inicijal na 97 r početak oficija mrtvih. Molitve Bogorodici (ff. 166r-166v), kao ni sačuvani dio graduala, nisu ukrašeni inicijalima.

U katalogu izložbe »Stoljeće gotike na Jadranu. Slikarstvo u ozračju Paola Veneziana« iznijela sam (nažalost) pogrešno mišljenje da se ti inicijali mogu datirati u drugu trećinu XV. stoljeća.⁷⁰ Idući tragom pretpostavke da je molitvenik dubrovačkog podrijetla, tada sam postavila pitanje treba li autora minijatura iz vatikanskoga hrvatskog molitvenika tražiti među gotičkim slikarima koji su djelovali u gradu pod Srđem u drugoj trećini XV. stoljeća, a čiji nam je opus premalo poznat ili nam je čak potpuno nepoznat, poput Ivana Ugrinovića, Matka Junčića ili Petra Ognjanovića.

Valja ih stilski sagledati u širem kontekstu dalmatinskoga i venecijanskog slikarstva kao i minijaturističke prakse kraja XIV. – prve trećine XV. stoljeća, kako bismo mogli doći do preciznijih zaključaka o njihovoj dataciji i slikarsko-minijaturističkom krugu kojem su pripadali. Primjerice, likove na inicijalima možemo usporediti sa svetačkim likovima naslikanim na djelima Jacobella i Ercola de Fiorea, Majstora tkonskog raspela (Menegela Ivanova de Canalisa?)⁷¹ Blaža Jurjeva, Dujma Vučkovića u razdoblju od početka XV. stoljeća do 1440. godine.

O dalmatinskoj, a posebice dubrovačkoj minijaturističkoj praksi toga razdoblja, trenutačno znamo vrlo malo. Stoga smo upućeni na komparacije u venecijanskoj minijaturističkoj praksi. Na prijelazu XIV. u XV. stoljeće u Veneciji djeluju slikari minijaturisti kao što je Maestro della Novella (slikar koji pokazuje utjecaj padovanske figurativne kulture s izvanrednim ornamentalnim rječnikom); Maestro della Parusia i Maestro di Giacomo Grandenigo; svi očituju visoku sli-

⁷⁰ I. Prijatelj Pavičić, »Nepoznati dubrovački slikar«, Vatikanski hrvatski molitvenik, kat. jed. 59 u katalogu izložbe *Stoljeće gotike na Jadranu. Slikarstvo u ozračju Paola Veneziana*, Galerija Klovićevi dvori, 19. X. – 28. XI., Zagreb 2004., str. 184-185. U vrijeme kada sam pisala tekst za navedeni katalog, nisu mi bile dostupne fotografije svih minijatura u ovom molitveniku. Stoga sam se u identifikaciji pojedinih likova držala one koja je bila objavljena kod Fanceva. Naknadno sam uvidom u sve minijature molitvenika ustanovila pogreške u identifikaciji likova. Nadalje, uvid u cjelovit korpus minijatura omogućuje i precizniju dataciju minijatura u rukopisu, a objava grba koji se nalazi na f. 1 otvara mogućnost identifikacije (jednog od) vlasnika/korisnika molitvenika. Zahvaljujem Corradu Ambrosiju iz *Ufficio Riproduzione e Diritti* u Vatikanskoj biblioteci (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) na dopuštenju za obradu i publiciranje minijatura f. 1v, f. 21r, f. 34r, 73v i 97v iz molitvenika koji se kod njih vodi pod signaturom Barb. Lat. 370. Višoj dokumentaristici iz Galerije Klovićevi dvori Fanici Šeper zahvaljujem na posudbi slajda f. 38v.

⁷¹ O identifikaciji Majstora tkonskog raspela s Blažem, sinom Luke Banićem, vidi A. de Marchi, »Per un riesame della pittura tardogotica a Venezia: Niccolo di Pietro e il suo contesto adriatico«, *Bollettino d'arte* 44-45, 1987., str. 25.

karsku razinu. Nakon njih slijedi slikar i minijaturist Cristoforo Cortese, koji je obilježio prva desetljeća XV. st. Navedeni autori ne naslanjaju se na venecijansku tradiciju *trecenta*.⁷²

Tko je oslikavao liturgijske knjige u Dubrovniku oko 1400. godine? Nažalost, u dokumentima zasada nisu pronađena imena onodobnih iluminatora-slikara.⁷³ Badurina drži da je teško utvrditi je li Dubrovnik tada imao iluminatorsku školu. Valjalo bi istražiti inicijale drugih rukopisa za koje se pretpostavlja da su pisani u Dubrovniku oko 1400. godine. Iluminacije VHM-a (likovi svetaca) visoke su likovne razine. Međutim, zasada stil autora iluminacija ne možemo povezati s primjerima dubrovačkog slikarstva koji se datiraju oko 1400. godine. Ne odražavaju izrazitu tradiciju venecijanskog *trecenta* (tj. utjecaje Paola Veneziana i njegovih sljedbenika) onako kako je vidljivo u slikarstvu koločepškoga ili lopudskog poliptiha.⁷⁴

Možemo li na temelju toga suditi da je taj konkretni umjetnik imao veze s onodobnom venecijanskom minijaturističkom praksom?

Krenimo u analizu ikonografije pojedinih inicijala. U inicijalu G (Gospodine) smještenom u gornjem dijelu f. 1v prikazan je jako oštećen lik sv. Mihovila. Nazire se crtež glave kratke kose, gornjeg dijela tijela i obris krila. Prema položaju njegovih ruku naslućujemo da je nešto držao u rukama (vjerojatno kuglu). Sačuvan je oslik donjeg dijela njegove crvene haljine od pojasa naniže. Ispod njegova desnog lakta ostalo je napisano malo slovo *m*. Zašto je na naslovnici

⁷² G. Mariani Canova, »Miniatura e pittura in età tardogotica (1400-1440)«, u *La pittura nel Veneto, Il Quattrocento*, T1, 1989., str. 193-195; 196-197; 199-205. Hunter donosi primjere iluminiranog slikarstva Veneta oko 1400. godine, s naglaskom na djelima anonimnog Majstora padovanske biblije i njegova kruga (London, British Museum, add. Ms. 15277, rukopis datiran oko 1380.-1390.). C. Hunter, *Panel painting by illuminations. Remarks on a crisis of Venetian style*, *Arte veneta* 28/1974., str. 9-17. Usput, držim da valja uputiti na sličnosti koje pokazuje s Corteseovim stilom minijatura Bog otac na prijestolju s dva sveca iz matrikule bratovštine sv. Ante (tzv. nordijska tipologija muških bradatih svetačkih lica, odnosno karakterističan Corteseov način crtanja kose i brade te nabiranja draperije). Konačno, spomenula bih i sijenskoga slikara Andreu di Bartola, koji je u Veneciji djelovao krajem XIV. stoljeća, a o kojem vidi: G. Frenler, n.dj.(4), str. 480-502.

⁷³ Od slikara koji su se bavili iluminacijama u XIV. st. u Dubrovniku, Đurić navodi dvojicu: bolonjskog slikara Michelea, koji je došao u Dubrovnik oko 1313. i ostao četrdesetak godina, te Marca iz Apulije koji je u Gradu radio sredinom stoljeća. V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd 1964., str. 12. Đurić nije pokušao ustanoviti jesu li ostala sačuvana njihova iluminirana djela.

⁷⁴ Utjecaje Paola i njegovih nastavljača prepoznajemo kad je riječ o staračkim figurama u eleganciji izduljenih likova i u karakterističnim stiliziranim bradatom fizionomijama, a kakve nalazimo na poliptisima iz Koločepa i Lopuda koji su svojedobno bili pripisivani Junčiću i Ugrinoviću, a u posljednje se vrijeme pripisuju zasad anonimnim nastavljačima slikarstva Paola Veneziana. Poliptih se iz Lopuda pod znakom pitanja pripisivao Matku Junčiću ili Ivanu Ugrinoviću (V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd 1963., str. 55, 58-59. sl. 19; I. Prijatelj, *Prijedlog za poliptih Ugrinovićevih iz crkve Gospe od Šunja na Lopudu*, Dubrovnik 2, Dubrovnik 1991.). Miklos Boskovits upozorio je na mogućnost da je riječ o djelu majstora koji pokazuje trecentističku tradiciju. M. Boskovits, »Od Blaža do Lovre Dobričevića«, u zborniku znanstvenog skupa *Likovna kultura Dubrovnika*, Zagreb 1991., str. 157-158.

Stranica s grbom, lozicom i inicijalom, početak jutarnjih Lauda, Vatikanski hrvatski molitvenik, Vatikanska biblioteka (*Biblioteca apostolica vaticana*), Città del Vaticano, f. 1v

molitvenika naslikan sv. Mihovil? Upućuje li odabir sveca na naručitelja (naručiteljicu) molitvenika koji je častio(la) sv. Mihovila?

Crkva koju je Nikoleta Gozze 1399. godine obnovila za dominikanke bila je prvobitno posvećena arhanđelu Mihovilu. Je li početni inicijal s likom sv. Mihovila dovoljan argument da VHM vezemo uz dubrovački samostan dominikanki? Dakako da nije. Lik sveca (ovdje konkretno sv. Mihovila) na početku časoslova može upućivati na naručitelja. Brojni su primjeri časoslova kod kojih je svetac prikazan na početku kodeksa ujedno svetac zaštitnik naručitelja časoslova.

Ikonoграфија sv. Mihovila odgovara onoj iz razdoblja između kraja XIV. i početka XV. stoljeća. Na minijaturi je najvjerojatnije bio prikazan sv. Mihovil s kuglom, ikonografski obrazac koji se u dalmatinskom slikarstvu javljao na vrhovima raspela na prijelazu iz XIV. u XV. st. (primjeri: raspelo atribuirano Catarinu u zbirci crkvene umjetnosti u Zadru, datirano u posljednju četvrtinu XIV. st.⁷⁵; tkonsko raspelo Menegela Ivanova de Canalisa (?), datirano oko 1418. godine⁷⁶, raspelo u samostanu sv. Lucije u Šibeniku). Sudeći prema tragovima boje, vjerojatno je držao ruke u istom položaju kao Mihovil na tkonskom raspelu. Nema nikakvih naznaka da je svetac u ruci držao vagu. Najkasniji lik sv. Mihovila s

⁷⁵ E. Hilje, u katalogu izložbe *Stoljeće gotike na Jadranu. Slikarstvo u ozračju Paola Veneziana*, Zagreb 2004., kat. 45, str. 150-151.

⁷⁶ E. Hilje, n.dj. (75), kat. 41, str. 144-145.

kuglom, a bez vage, u dalmatinskom slikarstvu bio bi onaj na raspelu iz crkve Gospe Karmelske u Trogiru. Nedavno je ovu sliku pripisao Blažu Jurjevu Andrea de Marchi. Datirao je djelo oko 1440.⁷⁷

Inicijal s likom sv. Mihovila, Vatikanski hrvatski molitvenik, Vatikanska biblioteka, Città del Vaticano, f. 1v

Uz inicijal s likom sv. Mihovila, koji se na temelju današnjeg stanja može datirati okvirno u kraj XIV. – početak XV. stoljeća, stranicu f. 1v krase renesansna vegetabilna bordura (vitica s crvenim, plavim i zelenim ljiljanima i pupovima crvenih karanfila sa živopisnim likovima putta slikanim *alla antica*), koja je doslikana najvjerojatnije početkom XVI. stoljeća. U gornjem lijevom kutu stranice, unutar bordure koja krase rub stranice smeđim je tušem nacrtan krilati anđeo. Prikazan je kako puše u trubu od cvijeća, realistički napuhanih obraza. U gornjem desnom uglu tušem je nacrtan danas izbljedjeli lik anđela u komičnom pokretu, u trenutku dok izbačen iz stanja ravnoteže nezgrapno pada na stražnjicu. Padajući poledice, jednom je nogom dodirnuo tlo, dok drugu nogu još drži u zraku. Nije još ni pokušao rukama se prihvatiti za tlo nego ih obje drži podignute uvis.

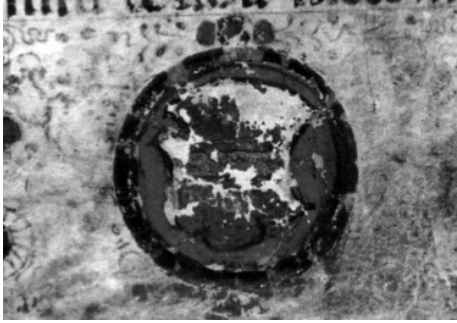
Na donjem dijelu stranice u crvenom okruglom medaljonu smješten je oštećeni dosada neidentificirani plemićki grb. Pridržavaju ga dva stojeća, potpuno izbljedjela renesansna anđela (sačuvan je samo njihov obris), tzv. grbonoše ili čuvari grba. Doslikani su kad i bordura s anđelima na gornjem dijelu stranice. Štit grba plave je boje (koja je velikim dijelom otpala, posebno u gornjem dijelu). Po sredini štita horizontalno je postavljena poprečna zlatna vrpca na kojoj su na nekoliko mjesta male plave točke nejednake veličine. Doimaju se kao oštećenje zlatne vrpce. Možda su na njihovu bili nekoć bojom naznačeni heraldički simboli.

⁷⁸ Teško je sa sigurnošću reći čiji je grb. Međutim, valja spomenuti da je kotor-

⁷⁷ A. De Marchi, u katalogu izložbe *Stoljeće gotike na Jadranu. Slikarstvo u ozračju Paola Veneziana*, Zagreb 2004., kat. 51, str. 168-169. Ako prihvatimo De Marchijevu atribuciju djela Blažu, ovo bi bio jedini primjer sv. Mihovila s globusom u Blaževu opusu. Na poliptihu sv. Katarine sa svecima datiranom između 1436. i 1439. godine – danas u Muzeju crkvene umjetnosti u Trogiru – Blaž je prikazao sv. Mihovila odjevena u crvenu haljinu, s crvenim plaštem, kako vadi mač iz korica.

⁷⁸ B. Šekularac – A. Samardžić, *Grbovnik crnogorski*, Cetinje 2006., str. 224-225.

ska obitelj Buchia (Buća, Bucchia) imala vrlo sličan grb (istih boja i strukture), s plavim ljljanom na poprečnoj gredi. Spomenuta kotorska obitelj imala je tijekom XV. i XVI. st. tijesne veze s Dubrovnikom. Jedna je grana obitelji između XIV. i XVI. stoljeća pripadala dubrovačkom plemstvu. Dakako, ipak treba ostaviti upitnik uz identifikaciju grba na f. 1v, budući da je dubrovačka heraldika toga doba nedovoljno poznata.

Grb obitelji Buchia (?) VHM, Vatikanska biblioteka, Città del Vaticano, f. 1v

Prema Giannelliju je grb na f. 1v grb naručitelja molitvenika. Fancev se pita je li to grb plemićke kuće (donatora) koja je taj molitvenik dala izraditi za neki dubrovački samostan ili nepoznate dubrovačke redovnice kojoj je VHM pripadao.

Nameću nam se sljedeća pitanja. Ako je rukopis nastao s namjerom da pripadne nekom samostanu, nije li nelogično da mu se stoljeće poslije dodaje privatni grb? Je li on od samoga početka, od vremena nastanka bio u privatnom vlasništvu? Je li to grb obitelji koja je bila i naručitelj? Je li grb doslikan kada i lozica? Grbovi su doslikavani na kodeksima u slučajevima promjene vlasnika. Grb je zajedno s *puttima* ukomponiran tako da je mogao zajedno s ukrasnom bordurom biti poslije pridodan.

Tipološki, opisani *putti* odgovaraju prikazima anđela u dubrovačkom slikarstvu početka XVI. stoljeća. Prema vrsnoći izvedbe crteža i modelacije možemo ih uspoređivati s onima koje je slikao Nikola Božidarević. Međutim, glave *putta* na f. 1v razlikuju se od *crivellijevskih* glava *putta* koje je slikao Božidarević. O *puttima* Vicka i Marina Lovrina ili Mihajla Hamzića danas vrlo malo znamo. Na poliptihu Vicka Lovrina iz Cavtata sačuvan je samo jedan lik Djeteta (Isusa). Nažalost, u skromnom Hamzićevom opusu nije sačuvana nijedna figura anđela, *putta*, djeteta. U opusu njegova nasljednika Petra Ivanovog sačuvano je nekoliko prikaza djece u pokretu, ali nijedan ni stilom ni kvalitetom ne podsjeća na *putte* na borduri na f. 1v.

Bucmasti *putti* (osobito lik puhača) s bordure pod utjecajem su Mantegnina slikarstva. Kad je riječ o tipologiji *putta*, upozorila bih na dva *putta* naslikana na f. 167v u *Graduale de Tempore H*,⁷⁹ koji se čuva u biblioteci samostana Male

⁷⁹ U »Iluminirani rukopisi samostana Male braće u Dubrovniku«, zbornik samostana Male braće u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik 1985., kat. 7, str. 527-532, Badurina Psalterium

braće u Dubrovniku.⁸⁰ Dvojica dječaka na f. 167v nacrtana su unutar renesansnog aranžmana s buketima cvijeća i antiknom vazom na borduri koji kao da je „sišao“ s Mantegninih fresaka iz *Camere dei Sposi* ili s njegove oltarne pale *Madonna della Vittoria* u Mantovi.

Putto, VHM, Vatikanska biblioteka, Città del Vaticano, f. 1v

Imamo li pravo u prelijepoj borduri VHM-a ili onoj iz *Gradulae de Tempore H* prepoznati ruku dubrovačkog slikara koji je učio kod Mantegne, Mihoča Hamzića, kada o njegovu slikarstvu svjedoče svega dva sačuvana rada, a ni na jednom nema dječje figure? Ipak, sjetimo se da su Dubrovčani povratniku iz Mantove dali da 1509. godine naslika za dvoranu vijeća sliku Krštenja Kristova, pozivajući se upravo na činjenicu da je učio kod najznačajnijeg slikara Italije!⁸¹

Što nam još govori činjenica da je bordura nadodana početkom XVI. stoljeća? Svakako to da je časoslov u to vrijeme bio u privatnim rukama (možda iste obitelji iz koje je bio naručitelj?) te da je tada, početkom XVI. stoljeća, još uvijek u upotrebi.

Nakon inicijala s likom sv. Mihovila slijede dva inicijala s likovima apostola Petra i Pavla. Tako je u inicijalu B (*Bosge*) na f. 21r prikazan lik sv. Petra „kadriran“ od koljena do tjemena. Svetac u lijevoj ruci drži knjigu, a u desnoj

de dominica „A“ datira u sredinu XV. st., a mišljenja je da je autor (sudeći prema franjevačkim motivima) bio franjevac i to iz franjevačkog samostana u Dubrovniku ili Zadru.

⁸⁰ Upozorila bih na jednu pogrešku koja se svojedobno potkrala u literaturi o toj minijaturi. Godine 1987. Badurina je u n.dj. (12), str. 223., zapisao da se ta minijatura nalazi u *Psalterium de Dominica „A“*. (kat. I/1, str. 364), što nije točno. Psaltir od nedjelje kodeks je franjevačkog podrijetla datiran u XV. st., a danas je izložen u staroj apoteci Male braće.

⁸¹ Spomenula bih četiri renesansna iluminirana graduala darovana 1518. godine crkvi u talijanskom gradu Bagnacavallu (danas u gradskoj knjižnici Taroni) u Emiliji Romagni, pokraj Ravenne. Dao ih je izraditi Rainaldus Gratianus (Raynaldus/Reginaldus Graziani), general franjevačkog reda (1506.-1510.) i dubrovački nadbiskup (1510.-1520.). Došao je u Dubrovnik 1513. godine. Drži se da su knjige rad dubrovačkoga pisara, dok su minijature i portret nadbiskupa donatora s panoramom Dubrovnika rad dubrovačkog iluminatora. Lozica koja ukrašava Grazianove gradualne razlikuje se od one naslikane na VHM-u. Stil kojim je nepoznati slikar naslikao lik biskupa Grazianija razlikuje se od stila kojim su naslikani opisani *putti*. Među dubrovačkim renesansnim sitnoslikarima valja spomenuti i dubrovačkog franjevca Feliksa Petančića koji je na dvoru Matijaša Korvina iluminirao kodekse. M. I. Brlek, »Tri rukopisna kodeksa iz dubrovačke prošlosti«, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku III*, Dubrovnik 1954., str. 135 i 147.

Inicijal s likom sv. Petra, VHM, Vatikanska biblioteka, Città del Vaticano, f. 21r

ključeve. Nažalost, minijatura je veoma propala. Ostao je djelomično sačuvan obris svetačkog lika. Originalni je oslik sveca propao. Sačuvan je crtež njegova bradatog lica. Originalna boja sačuvana je na pozadini inicijala. Stoga o stilu nije moguće govoriti.

Na f. 33 napisan je zaziv upućen Petru i Pavlu i drugim svetim apostolima. S tim tekstom povezan je dopojasni lik sv. Pavla u inicijalu B na susjednoj strani, f. 34r. Prikazan je duge brade s mačem u desnoj, a rastvorenom knjigom u lijevoj ruci.

Inicijal s likom sv. Pavla, VHM, Vatikanska biblioteka, Città del Vaticano, f. 34v

Sveti apostoli ponovno se zazivaju u molitvi na ff. 38r i 38v. U inicijalu B (*Bosge*) na f. 38v prikazana je staračka svetačka figura do koljena. Sudeći prema velikom križu (koji bi bio simbol njegova mučeništva), to bi mogao biti apostol Andrija.⁸² Svetac sijede kose, duge sijede brade i brkova drži u desnoj ruci križ, a

⁸² Usporedi s likom sv. Andrije prikazanim na minijaturi u matrikuli zadarske bratovštine pomoraca i ribara sv. Andrije koja se čuva u Znanstvenoj knjižnici u Zadru.

Inicijal s likom sv. Andrije, VHM, Vatikanska biblioteka, Città del Vaticano, f. 38v

u lijevoj knjigu. Odjeven je u potpasanu zelenu haljinu, a preko leđa mu je plašt žute boje.

Navedene svece možemo usporediti s likovima svetih Dujma i Staša na minijaturi Bogorodica s Djetetom i svecima iz trogirskoga kodeksa datiranog 1387./1388. (prijepis djela *Historia Salonitana* Tome Arhiđakone), koji se nalazi u Nacionalnoj knjižnici Széchényi u Budimpešti.⁸³ Stilski i tipološki još su bliži svecima Mateju i Jurju na slici Varoške Gospe Menegela de Canalisa (?) iz zbirke crkvene umjetnosti u Zadru, koju Hilje datira oko 1400. godine.⁸⁴ Mogu se usporediti i sa svecima Mihovilom i Ivanom na tkonskom raspelu koje Hilje datira oko 1418. godine.⁸⁵ Vrlo su rijetki sačuvani sigurno datirani primjeri slikarstva ovog doba u Dalmaciji. Stoga ni svece Pavla i Andriju s inicijala iz VHM-a bez uvida u povijesni kontekst molitvenika ne bi bilo jednostavno precizno datirati. Svakako, njih dvojica ne pokazuju izrazitije stilske veze s onim što obično držimo venecijanskom tradicijom *trecenta*, a pri tome mislimo na utjecaje slikarstva Paola i Lorenza Veneziana.

Ako tražimo paralele u minijaturističkoj praksi, spomenimo da su stilski sv. Pavao i sv. Andrija iz VHM-a bliski likovima svetaca u Berlinskom misalu i brevijaru, također datiranim oko 1400. godine. Nažalost, svetački likovi na djelima dubrovačkog slikarstva koja se datiraju neposredno prije ili oko 1400. godine (koločepski, lopudski poliptih) ne pokazuju izrazitije sličnosti s njima. Dakako, teško je izvoditi bilo kakve zaključke iz ovoga budući da je dubrovačko slikarstvo oko 1400. godine gotovo nepoznato, osim što je objavljena oveća arhivska građa o slikarima tog razdoblja.

Iz istih je razloga teško stilski preciznije definirati svetačke likove naslikane u inicijalima u nastavku kodeksa. Riječ je o dopojasnim frontalnim likovima gotovo klasičnih, pravilnih fizionomija. Ovakva se tipologija javlja u minijaturistici Veneta između kraja XIV. i tridesetih godina XV. stoljeća.

⁸³ J. Bratulić - S. Damjanović, *Hrvatska pisana kultura* 1, sv., VIII.-XVII. stoljeće, Križevci – Zagreb 2005., str. 20.

⁸⁴ E. Hilje, n.dj. (75), kat. 41., str. 142-143.

⁸⁵ E. Hilje, n.dj. (75), kat. 42, str. 144-145.

U inicijalu B na f. 42r prikazano je poprsje svetog biskupa s bijelom mitrom na glavi, koji desnicom blagoslivlje, a u lijevoj ruci drži biskupski štap. Ako je rukopis dubrovačkog podrijetla, onda bi to mogao biti sv. Vlaho. U osvit XV. stoljeća još se nije prikazivao s gradom u ruci.

Da znamo naručitelja molitvenika bilo bi lakše identificirati ovoga svetog biskupa. U litanijama Svih svetih koje započinju na f. 86r nije spomenuto ni ime svetog Vlaha niti nekoga drugog lokalnog dalmatinskog sveca. Sveci pobrojani u litanijama iz VHM-a pripadaju sanktoralu standardnom u litanijama oficija tijekom XV. stoljeća.

U nastavku rukopisa u inicijalima su prikazana dva dominikanska sveca. U inicijalu B *Bosge* na f. 45r do pojasa je prikazan sv. Dominik (?) s brkovima, kratke brade, s ljiljanom u desnoj i zatvorenom knjigom u lijevoj ruci. Giannelli je držao da je to sveti Antun. S istim je atributima naslikao Blaž Jurjev sv. Dominika na poliptihu iz crkve Svih Svetih u Korčuli. S istim je atributima prikazao sv. Dominika (koji drži u desnoj ruci ljiljan, u lijevoj knjigu) Lovro Dobričević na poliptihu iz crkve dubrovačkih dominikanaca (1448.). I Dobričević ga je naslikao u mlađim godinama. Identične attribute ima lik sv. Dominika prikazan u ADM-u.

U inicijalu B (*osge*) na f. 49r prikazan je dopojasni lik dominikanskog sveca sv. Petra mučenika s palmom u desnoj i rastvorenom knjigom u lijevoj ruci.

U inicijalu B (*osge*) na f. 57r prikazan je oštećeni lik bradatog sveca redovnika (?) u žučkastoj (?) haljini s knjigom u lijevoj ruci. Nije jednostavno prepoznati o kojem je svecu riječ. Je li ovo sv. Frane Asiški, kao što je mislio Giannelli? Zašto bi Frane bio bradat?

Inicijal s likom sv. Magdalene, VHM, Vatikanska biblioteka, Città del Vaticano, f. 73r

U inicijalu G (*Gospodine*) na f. 73v, kojim počinju pokajnički psalmi, u poluprofilu je prikazana sveta Marija Magdalena s rukama sklopljenim na molitvu. Svetica ima dugu, raspuštenu svijetlu kosu koja prekriva njezino tijelo. Prikazi Magdalene čije tijelo prekriva kosa ili krzno uobičajeni su u slikarstvu i skulpturi XIV. stoljeća. Sličan prikaz nalazimo na reljefnom poliptihu atribuiranom venecijanskoj radionici i datiranom krajem XIV. stoljeća koji se čuva u zbirci

samostana benediktinki svetog Nikole u Trogiru.⁸⁶ U XV. stoljeću češći je prikaz Marije Magdalene odjevene u haljinu s posudom za pomasti u ruci. Kao i lik sv. Mihovila, lik bi Magdalene kao ikonografski pokazatelj upućivao na mogućnost da su inicijali u VHM-u mogli nastati oko 1400. godine.

Na f. 97v započinje oficij mrtvih. Na istoj stranici, u inicijalu G (*Glubih*) na samom početku oficija frontalno je naslikano poprsje s glavom (?) u odjeći redovnika (?) s kukuljicom, bez aureole. Ostali su sačuvani obris glave (unutarnji crteži i izvorna boja propali su), ovratnika i kukuljice. Uz inicijal teče tekst(...) *usliša gospod glas molitve moje*. Fancev prenosi Gianellijevo mišljenje da je riječ o prikazu lubanje. Naime, motiv mrtvačke glave tipična je ilustracija početka oficija mrtvih u XV. stoljeću. Prikaz lubanje nalazimo u mrtvačkom oficiju u ADM-u, kao i u *Officium defunctorum et missae* (kod. 14) u riznici Male braće u Dubrovniku, koji je nastao krajem XV. stoljeća.⁸⁷ Pitamo se zašto bi lubanja bila „nataknuta“ na ruho s kukuljicom? Je li doista riječ o lubanji, ili o glavi/portretu? Samo na temelju fotografije, bez infralubičastog snimka teško je donijeti konačan zaključak.

Prikaz portreta ili lubanje u inicijalu, VHM, Vatikanska biblioteka, Città del Vaticano, f. 97v

Nepoznati naručitelj naručio je likove dvojice dominikanskih i jednog franjevačkog (?) sveca na inicijalima. Slična je situacija i u ADM-u. Od deset svetica u inicijalima, četiri direktno ilustriraju sadržaj oficija napisan na stranici na kojoj su prikazani. Sveci Petar, Pavao i Andrija ilustriraju zazive svetim apostolima u *Oficije Blažene Djeve Marije*, dok lik sv. Magdalene ilustrira pokajničke psalme (*Sedam psalam pokornijeh*). U oba dubrovačka molitvenika (ADM i VHM) zastupljeni su na inicijalima sv. Petar mučenik, sv. Dominik, sv. Petar, sv. Pavao i svetac-biskup (sveti Vlaho?).

⁸⁶ Z. Demori Staničić, u katalogu izložbe *Stoljeće gotike na Jadranu. Slikarstvo u ozračju Paola Veneziana*, Zagreb 2004., kat. 52, str. 170-171; J. Belamarić, »Prilozi opusu Nikole Vladanova u Šibeniku«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41, 2005.-2007., fotografije na stranicama 162-171.

⁸⁷ Riječ je o inicijalu P na f. 71; napisao ga je i iluminirao fra Martin iz Verone A. Badurina, n.dj. (79), sl. 10, kat. 16; str. 553. Na f. 33v, gdje je Martinov potpis u inicijalu S (uz Gospinu misu) je nacrtan lik Bogorodice s Djetetom, a na f. 37r u inicijalu S uz misu sv. Duha prikazan je svetački lik.

Mišljenja sam da zasada nije moguće samo na temelju stila, a bez drugog dokaznog materijala identificirati autora minijatura u VHM-u među imenima slikara djelatnih u Dubrovniku krajem XIV. i početkom XV. stoljeća.

Sudeći prema dokumentima o dubrovačkom slikarstvu između treće trećine XIV. stoljeća i trećeg desetljeća XV. stoljeća koje je objavio J. Tadić, na dubrovačkom području nije bilo značajnijih lokalnih slikara specijaliziranih za sakralno slikarstvo.⁸⁸ Sudeći prema dokumentima, stječe se dojam da su se sakralnim slikarstvom bavili doseljeni stranci. Primjerice, slikar Giovanni iz Riminija izrađuje 1369. godine tri oltarića. Od 1371. godine do početka XV. stoljeća spominje se slikar i štitar Francesco iz Bologne, a između 1376. i 1379. godine slikar Augustin iz Venecije. Tijekom devedesetih godina XIV. stoljeća spominju se trojica stranaca, Zanino iz Venecije (spomenut 1389.-1390.), Antonio di Guglielmo iz Venecije (došao u Grad prije 1390., spomenut 1391.)⁸⁹ i Petar Mađar iz Stolnog Biograda (spomenut 1390.-1392.). Dvojica navedenih majstora su bili Venecijanci. Nije poznato je li slikar Petar Mađar ista osoba kao slikar Petar Alberegno, slikar koji se 1394. godine spominje u Veneciji.⁹⁰ Lokalni slikari u Gradu u to su se vrijeme bavili izradom i oslikavanjem štitova i škrinja te oslikavanjem nebica kreveta i stropova. Međutim, ne smijemo zaboraviti dvojicu Dubrovčana koji su krajem XIV. stoljeća učili slikarstvo kod zadarskih slikara. Tako je zadarski slikar Ivan Tomasinov iz Padove 1385. godine uzeo za učenika Dubrovčanina Iliju, a slikar Menegelo de Canali 1398. godine poučava Dubrovčanina Marka.

Krajem XIV. i početkom XV. stoljeća spominju se slikari Dinko Drušković (spomenut 1392.-1398.) i Nikša Drušković (spomenut 1391.-1393.), Dominik iz Napulja (spomenut 1393.), Stojko (spomenut 1389.-1420.), Miloš Ivanović (spomenut 1405.-1410.), Pribislav Bogdanović i Vlahuša Radičević (spomenut 1412.). Godine 1422. u Grad će doći raditi Blaž Jurjev Trogiraniin. Slijedeće godine, 1423., prvi put se spominje u Gradu i slikar Antonio iz Lucce. Nažalost, o djelatnosti najveće većine navedenih slikara danas znamo samo ono što je ostalo zapisano u sačuvanim dokumentima.⁹¹ Svjedoče li lopudski i koločepski poliptih o razvoju slikarstva Dubrovnikom tijekom druge polovice XIV. st. ili su primjeri importa?⁹² Dubrovačko slikarstvo u razdoblju od druge polovice XIV. do četrdesetih godina XV. st. vapi za intenzivnim istraživanjima.⁹³ Stoga su sačuvane

⁸⁸ Slikare je detaljno obradio V. J. Đurić, n.dj. (73), str. 16-28.

⁸⁹ J. Tadić, dok. 93 od 19. VI. 1391., str. 37; V. J. Đurić, n.dj. (73), str. 26-27. O slikaru Antoniju Venezianu, koji se 1388. godine spominje kao stanovnik Zadra, vidi Hilje, 1999., str. 47-49. Hilje postavlja pitanje je li riječ o čuvenom Antoniju Venezianu, koji je najznatniji dio opusa ostvario sedamdesetih i osamdesetih godina XIV. stoljeća u Sieni i Pisi. On je godine 1382. boravio u Firenci, a 1388. Ponovno se spominje u Sieni. Hilje mu atribuirao freske na sjevernom zidu crkve sv. Šimuna u Zadru.

⁹⁰ V. J. Đurić, n.dj. (73), str. 27.

⁹¹ V. J. Đurić, n.dj. (73), str. 26-27.

⁹² I. Prijatelj Pavičić, »Prilog poznavanju poliptiha Bogorodice s Djetetom iz Koločepa«, *Croatica Christiana* 58, god. XXX, Zagreb 2006., str. 63-85.

⁹³ V. J. Đurić, n.dj. (73), str. 28., o tome iznosi sljedeće mišljenje: *Iako iz vremena početaka dubrovačke slikarske škole nije sačuvano nijedno umetničko delo, ipak se može sa izvешnom sigurnošću tvrditi, s obzirom na većinu mletačkih slikara koji su bili, u posljednje dve dece-*

minijature iz VHM-a, koje imaju relativno preciznu dataciju i podrijetlo, dragocjena građa za buduće istraživače ove tematike. Kako u ovoj fazi istraživanja nismo u mogućnosti identificirati njegovo ime, čini mi se da bi autora minijatura u VHM-u bilo poželjno nazvati Majstorom inicijala Vatikanskog hrvatskog molitvenika. Dakako, vlasnik VHM-a mogao je odnijeti napisani molitvenik (jer je on jednostavno prenosivi format *paperbacka*) i ugovoriti oslikavanje inicijala s umjetnikom djelatnim van grada Dubrovnika. Nije nemoguće zamisliti da je riječ o umjetniku tada djelatnom u nekom drugom dalmatinskom gradu (sjetimo se, primjerice, sličnosti koje smo uočili sa svetačkom tipologijom na tkonskom raspelu i Varoškoj Gospi). Ako se to doista dogodilo, zasada nažalost raspoložemo s premalo elemenata da bismo ga identificirali u kontekstu onodobnog dalmatinskog slikarstva.

Detaljna analiza stila i tipologije svetačkih inicijala VHM-a, koja pokazuje da su oni mogli biti naslikani u razdoblju između konca XIV. i početka XV. stoljeća, a najkasnije (kad je riječ o dominikanskim svecima) tridesetih godina XV. stoljeća, nije onoliko precizno sredstvo za donošenje datacijskog suda kao filološka analiza. Filološka analiza VHM-a koju su proveli Fancev i Malić govori da su minijature najvjerojatnije nastale oko 1400. godine, kad je napisan tekst molitvenika. Nedostaje detaljna analiza specifičnih molitava zastupljenih u VHM-u, koja bi mogla pomoći u identifikaciji naručitelja i korisnika (je li VHM bio služio za potrebe samostana Gospe od Anđela ili nekog drugog dubrovačkog samostana?), a možda i prilikom datacije molitvenika.⁹⁴

S druge strane, radi preciznijeg određenja njihove datacije, minijature VHM-a valja usporediti i s minijaturama u drugim sačuvanim rukopisima pisanim na teritoriju današnje Hrvatske, a koji datiraju iz razdoblja prve trećine XV. stoljeća, kako u onima pisanim glagoljicom (poput Hrvojeva, Berlinskoga, Njujorškog i Ročkog misala), ćirilicom/bosančicom (Hvalov zbornik), tako i u rukopisima pisanim latinicom. Vatikanski molitvenik datira se u kraj XIV. – početak XV. stoljeća, dakle upravo u vrijeme kada su iluminirani Hrvojev misal i Berlinski misal te Hvalov zbornik.⁹⁵

Valja naglasiti da minijature iz Vatikanskog molitvenika ne pokazuju izrazite stilske sličnosti s minijaturama Hrvojeva misala⁹⁶ i Hvalova zbornika. Autor minijatura VHM-a pripadao je drugom stilskom krugu.

nije XIV veka, učitelji dubrovačkih majstora, da su domaći slikari, kako oni što su se bavili religioznom umetnošću, tako i oni što su upražnjavali profanu, bili jedinstveni u svojoj stilskoj pripadnosti. Između ranih uticaja, prenošenih preko italijanskih umetnika, najvažniji je, zato što je bio najpretežniji, upliv Venecije. U njegovu okviru će se, ubuduće, razvijati ceo tok dubrovačke slikarske škole.

⁹⁴ U Arhivu HAZU pod signaturom Ia6 i kataloškim nazivom *Officium b. Mariae virginis* (saec XVI.) čuva se latinski molitvenik za koji se kaže da je bio namijenjen dubrovačkim redovnicama. Bilo bi zanimljivo istražiti njegove sličnosti i razlike u sadržaju s VHM i ADM.

⁹⁵ O Berlinskom misalu vidi A. Nazor, n.dj. (1), str. 39-41. Kako piše Dragica Malić, hrvatsku glagoljsku, latiničku i ćiriličku tradiciju ne može se sagledavati kao odvojene entitete, budući da su hrvatski srednjovjekovni skriptoriji bili poligrafski. D. Malić, *Na izvorima hrvatskog jezika*, Zagreb 2002., str. 35-56.

⁹⁶ Članci E. Hercigonje, »Glagoljaštvo u razvijenom srednjovjekovlju«, str. 201-205 i M. A.

Svetački su likovi na minijaturama Berlinskog, Ljubljanskog i Njujorškog misala zanimljivo, dosad nedovoljno istraženo poglavlje gotičkoga dalmatinskog slikarstva. Te minijature svjedočile bi o prodoru gotičkog naturalizma i oslobađanju od utjecaja Paola Veneziana u slikarstvu zadarskoga kruga (u kojem se drži da su nastali spomenuti rukopisi). Iste stilske promjene uočavamo i na minijaturama Vatikanskog molitvenika.

Njujorški misal (*The New York Missal Angeles*) naziv je glagoljskoga misala koji se danas čuva u Pierpont Morgan Library u New Yorku. Datira se između 1400. i 1410. godine. Drži se da kodeks potječe sa zadarskog ili ličkog područja, a prema Mariji Agneziji Pantelić možda potječe iz Svetog Filip-Jakova. Po sredini desnog stupca na pravokutnom polju na f. 82r naslikan je (riječ je o slobodnoj iluminaciji, bez inicijala) dopojasni lik anđela u crvenom plaštu, s knjigom u ruci. Riječ je o djelu kvalitetnoga gotičkog iluminatora.⁹⁷

Za nas su zanimljive i minijature koje krasi rukopise što ih je napisao Bartol iz Krbave.⁹⁸ Fra Petar Runje drži da je Bartol Krbavac tridesetak godina, između 1410. i 1440., živio i djelovao u Zadru.⁹⁹ Pripisuju mu se tri misala i jedan brevijar: Berlinski misal iz 1402. (u Državnoj knjižnici, Staatsbibliothek, SBB-PK, Ms. Ham. 444), Berlinski brevijar iz 1414., Ročki misal iz 1421. te Ljubljanski misal iz 1425. godine.¹⁰⁰ U njegovim se kodeksima uz inicijale, za koje se drži da ih je osobno iluminirao, javljaju tzv. slobodne iluminacije nepoznatog autora (iluminacije bez inicijala sa svetačkim figurama).¹⁰¹

Dio autora koji se bavio minijaturama sa svetačkim likovima u knjigama Bartola Krbavca smješta ih u zadarski krug. Svakako, za nas je zanimljivo uočiti stilske sličnosti između svetačkih likova s minijatura iz VHM-a i onih iz Berlinskog misala. S druge strane, Anđelko Badurina, jedan od ponajboljih hrvatskih istraživača minijaturistike, smješta minijature Ročkoga (danas u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci u Beču, Cod. slav. 4, datira se oko 1421. /1468./ godine) i Ljubljanskog misala (zvan i Beramski misal, datiran oko 1425. godine, danas u

Pantelić, »Sastav sanktorala i kalendara hrvatskoglagoljskih misala i brevijara (s kulturološkog i liturgijskopovijesnog stanovišta)«, str. 354-363, u *Hrvatska i Europa, Srednji vijek i renesansa (XIII.-XVI. stoljeće)*.

⁹⁷ M. Pantelić, *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca*, Radovi Staroslavenskog instituta, Knjiga 5, Zagreb 1964.; A. R. Corin, *The New York Missal: Paleographic and Phonetic Analysis*, UCLA, Los Angeles 1991.

⁹⁸ M. Pantelić, *Bartol Krbavac*, HBL, I, 1983., str. 482-484.

⁹⁹ M. Pantelić, n.dj. (97); P. Runje, *O knjigama glagoljaša u drugoj polovici 14. i u 15. stoljeću u Zadarskoj nadbiskupiji*, u *Iskon bje slovo*, zbornik radova o glagoljici i glagoljašima zadarskog kraja, Zagreb, 1998.; *Glagoljica u Zadarskoj nadbiskupiji u srednjem vijeku*, Gradska knjižnica Zadar, 2005.; E. Hilje, n.dj. (75), kat. jed. 046, *Bartol Krbavac, u Slikarstvo, Umjetnička baština zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2006., str. 164-166.

¹⁰⁰ A. Badurina, »Iluminirani latinički i glagoljički rukopisi« u *Hrvatska i Europa*, str. 670-673.; »Iluminacije glagoljskih rukopisa u Beču«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 28, Zagreb 2004., str. 42-49.

¹⁰¹ A. Stipčević, n.dj. (1), str. 67-68. Je li Bartol bio iluminator? Stipčević gradi svoje stajalište na temelju cijene njegova rada. Za pisanje Berlinskog misala dobio je 26 zlatnika, dok je cijena oslikanog Misala kneza Novaka bila 45 zlatnika. Minijature sa svetačkim likovima te prikaze Porođenja i Golgote iz Berlinskog misala v. u: A. Nazor, n.dj. (1), str. 39-41.

Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Ljubljani, ms. 162a/2) u *sjevernotalijanski iluminatorski krug*, to jest veže ih uz Bolognu, Padovu (Giotto) i Veneciju. Badurina nastoji precizno prepoznati stilske utjecaje koji se očituju na tim minijaturama povezujući ih sa stilskim tendencijama u minijaturističkoj praksi Veneta njihova doba.

Analiza minijatura u Akademijinu dubrovačkom molitveniku

Poput vatikanskog molitvenika, i ADM je malog formata. Sadrži 142 pergamentska lista veličine 14 x 10,5 cm. Posljednja su dva lista prazna. Uočeno je da su tri ruke pisale tekst, od čega se primjerice prvom pisaru pripisuju se sve stranice od početne do stranice f. 102r, osim što se drugom pisaru pripisuju stranice f. 51v i f. 102v.

Prema D. Malić redosljed dijelova u Akademijinu dubrovačkom molitveniku najviše se podudara s tzv. Dubrovačkim franjevačkim molitvenikom (FDM), s kojim ima i niz tekstualnih podudarnosti.¹⁰²

Dio minijatura oslikanih na pergameni iz tzv. Akademijina dubrovačkog molitvenika (ADM) objavila je Dragica Malić, koja ga je prva detaljno obradila.¹⁰³

Sanja je Cvetnić u referatu na VII. Fiskovićeve danima u Kotoru govorila o vrlo ranim samostalnim prikazima Smrti (*Vanitas*) u ADM-u, upozoravajući na problem nedovoljno istraženoga kulturnog značenja baštine hrvatskih ženskih redova.¹⁰⁴ Posebnu pozornost posvetila je ikonografiji motiva *Arma Christi*.¹⁰⁵ Nije ulazila u pitanje autorstva figurativnih inicijala.

U molitveniku se nalazi ukupno četrnaest minijatura, od čega deset ljudskih, te nekoliko simboličkih prikaza koji krasi inicijale u molitveniku. Iluminacije prate oficije u molitveniku: marijanski (*Oficije Blažene Djeve Marije*), mrtvač-

¹⁰² D. Malić, n.dj. (45 1996.), str. 66. Po njoj, ADM stoji između VHM i DFM, a tekstovno je bliži drugome od njih, ali nije mu neposredan predložak. ADM je u odnosu na VHM dalji stupanj tekstološkog prilagođivanja Vulgati i jezičnog prilagođivanja obilježjima dubrovačkog govora u odnosu na čakavsko-crkvenoslavensku maticu. Franjevački dubrovački molitvenik vodi se u dubrovačkoj franjevačkoj knjižnici pod inv. br. 19. Vidi M. Brlek, *Rukopisi Knjižnice male braće u Dubrovniku*, knj. I, Zagreb, 1952., str. 52; F. Fancev, n.dj. (5), str. XXIX.

¹⁰³ D. Malić, n.dj. (45 1996.), str. 93-96; n.dj. (45 2000), ilustracije na str. 298, 299, 303; n.dj. (45 2001), str. 85-119.

¹⁰⁴ S. Cvetnić, *Akademijin dubrovački molitvenik i ikonografija smrti oko 1400.*, zbornik kongresa VII. dani Cvita Fiskovića, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske 2, Dubrovnik i njegovi bliski susjedi*, održanog 6.- 9. X. 2004. u Kotoru, ur. P. Marković – J. Gudelj, Zagreb 2008., str. 69-77.

¹⁰⁵ O molitveniku sam držala izlaganje pod nazivom *Prilog poznavanju dubrovačke minijaturistike XV. stoljeća. Pitanje autora inicijala Akademijinog dubrovačkog molitvenika*, referat održan na simpoziju *Istra in zgornji Jadran v zgodnjem novem veku: umetnostni dialog med obalo in celino*, Koper, 16.-18. lipnja 2004. Tada sam upozorila na sličnosti stila autora inicijala i ranog slikarstva Lovre Dobričevića (kokretno, uputila sam na tipološke sličnosti s pojedinim likovima na dominikanskom poliptihu iz 1448. godine, djelu Lovre Dobričevića i Matka Junčića), ne dajući konačni atributivni sud. Zahvaljujem Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu na skenovima minijatura, kao i na dopuštenju za njihovo istraživanje i objavljivanje.

ki (*Ofičje od mrtvih*, časoslov mrtvih), Svetoga Križa (*Ofičje Svetoga Krsta*) i Duha Svetoga (*Ofičje Svetoga Duha*), pokajničke/pokorničke psalme (*Sedam psalam pokornijeh*) i početak Evanđelja po Ivanu te nekoliko molitava za različite prigode. D. Malić navodi da je u prijevodu i po jeziku ovaj kodeks mlađa redakcija u odnosu na tzv. Vatikanski hrvatski molitvenik.¹⁰⁶

Uz desnu marginu svih inicijala (osim kod inicijala svetog biskupa, gdje je ukras smješten iznad gornje margine) iluminator je naslikao linearni vegetabilni ukras s viticama i zlatnim i crvenim stiliziranim cvjetovima.

Na fol. 10r u inicijalu »B« kojim započinju jutarnje *Laude* oficija B. D. Marije naslikan je dopojasni lik starijeg dominikanskoga sveca, sv. Dominika (?). Prikazan je s tonzuroom i kratkom sijedom bradom, drži ljiljan u desnoj ruci, a crvenu knjigu u lijevoj ruci.¹⁰⁷

Inicijal s likom sv. Dominika, Akademijin dubrovački molitvenik, Arhiv HAZU, Zagreb, f. 10r

Svojedobno sam, kao i Sanja Cvetnić, upozorila na sličnosti pojedinih svetačkih likova u inicijalima sa svetačkom tipologijom Lovre Dobričevića. Primjere, lik sv. Dominika na f. 10r nalikuje sv. Nikoli prikazanom u inicijalu »A« u matrikuli bratovštine kotorskih mornara, kojega je objavio Vujičić 1996. godine.¹⁰⁸

¹⁰⁶ D. Malić n.dj. (45 2001.), str. 299, 307-308. D. Malić navodi da se ovaj molitvenik gotovo doslovno slaže s molitvenikom Knjižnice Male braće iz XVI. stoljeća. Vjerojatno su, po njezinu mišljenju, imali zajednički predložak iste redakcije.

¹⁰⁷ Reproducirano u HiE; tempera na pergamentu, pozlata; 67 x 59 mm.

¹⁰⁸ R. Vujičić, »Jedna minijatura Lovra Dobričevića u Kotoru«, u zborniku biskupa Iva Gugića *Uvijek na istom putu*, Perast 1996., str. 183-190.

Na fol. 21r u inicijalu »B« kojim započinju *Prime* naslikan je dopojasni lik sv. Petra Mučenika, tamne kose s bradom, s palmom u desnoj, crvenom knjigom u lijevoj ruci, probodenog mačem u srce i nožem u glavu.¹⁰⁹ Nalikuje sv. Petru Mučeniku prikazanom na Dobričevićevom poliptihu iz zbirke samostana dubrovačkih dominikanaca iz 1448. godine (na kojem je Lovro surađivao s Matkom Junčićem).

Inicijal s likom sv. Petra Mučenika, ADM, Arhiv HAZU, Zagreb, f. 21 r

Na fol. 26r u inicijalu »B« kojim započinju *Terce* prikazan je dopojasni lik dominikanskog sveca u poluprofilu, tamne kose, s crvenim križem u ruci.¹¹⁰ S. Cvetnić je mišljenja da je riječ o sv. Tomi Akvinskom.¹¹¹

Posebnost je ovog molitvenika u tomu što se u njemu nalaze tri minijature dominikanskih svetaca i jedna s prikazom sv. Frane. Može li se na temelju ovog podatka pretpostaviti da je naručitelj(ica) imao(la) veze s dominikancima, odnosno da je molitvenik bio namijenjen dominikanskoj redovnici/ama?

Vratimo se inicijalima. Na fol. 31r u inicijalu »B« kojim započinju *Sexte* naslikan je na modroj pozadini dopojasni lik sv. Katarine Aleksandrijske.¹¹² Svetica je odjevena u zelenu haljinu, nosi crveni plašt. Na glavi ima jednostavnu krunu, u desnoj ruci drži palmu mučeništva, a u lijevoj mlinski kotač. Njezina je figura izuzetno mršava i izduljena, i bliža je gotičkom prikazu te svete na poliptihu iz Gospe od Šunja, danas u župnom muzeju u Lopudu, nego renesansnom prikazu te svete na spomenutom poliptihu iz Praga.

¹⁰⁹ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 68 x 55 mm.

¹¹⁰ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 64 x 35 mm.

¹¹¹ Cvetnić, n.dj. (104), str. 70-71.

¹¹² Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 56 x 49 mm.

Inicijal s likom sv. Tome Akvinskog (?), ADM, Arhiv HAZU, Zagreb, f. 26r

Inicijal s likom Katarine Aleksandrijske, ADM, Arhiv HAZU, Zagreb, f. 31r

Na fol. 36r u dijelu oficija koji se čitao *na podne* (tako je napisano!) prikazan je sv. Franjo Asiški odjeven u franjevački habit, sa stigmama i crvenim križem u ruci.¹¹³ U gornjem dijelu minijature modri je fond, a u donjem zeleni, čime je slikar želio sugerirati krajolik. Upućuju li opisane četiri minijature na prijateljstvo Dominikova i Franina reda, a samim tim na naručitelja, vlasnika ili korisnika kodeksa?

Je li pisar pogriješio ucrtavši ovaj inicijal u molitve *na podne*, kad se početak *Sexta*, koje su se čitale u 12 h, nalazi na f. 31r. Na f. 36 započinju čitanja vezana uz *None*.

Na fol. 41r u inicijalu »B« (kojim započinje *na vecergnu*) naslikana je na modroj pozadini polufigura sv. Antuna Opata. Prikazan je sa zvonom u lijevoj i pustinjačkim štapom u desnoj ruci.¹¹⁴

Na fol. 49r u inicijalu »O« vezanom uz početak *Complina* (povečerje) naslikan je na modroj pozadini dopojasni lik biskupa, odjeven u crveni pluvijal, s mitrom na glavi.¹¹⁵ Zanimljivo je uočiti da je i u VHM-u inicijal s likom biskupa vezan uz početak Povečerja! Desnom rukom (na kojoj je bijela rukavica) blagoslivlje, a u lijevoj drži biskupski štap. Kao i kod VHM-a, budući da nismo sigurni da je naručitelj bio iz Dubrovnika, nemamo argumenata za tvrdnju da je prikazani biskup sv. Vlaho. Podsjeća na lik sv. Vlaha prikazan na fragmentu izgubljenog poliptiha koji se danas nalazi u zbirci Male braće, a za koji se drži da je riječ o fragmentu poliptiha koji je između 1455. i 1458. godine Dobričević

¹¹³ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 80 x 57 mm.

¹¹⁴ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 69 x 55 mm.

¹¹⁵ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 58 x 45 mm.

Inicijal s likom sv. Frane Asiškoga, ADM, Arhiv HAZU, Zagreb, f. 36r

slikao za crkvu Male braće.¹¹⁶ Na slici iz zbirke Male braće sv. Vlaha odjeven je u biskupsku tamnocrvenu kazulu i sivkasto-bijelu mitru, crvene postave sa zlatnim ukrasima i ornamentima; blagoslivlje desnicom. Inkarnat na minijaturi obrađen je crvenkastim okerom. Biskupova brada nalikuje bradi sv. Vlaha naslikanog na Dobričevićevu triptihu na Dančama iz 1465.-66. godine.¹¹⁷

Na fol. 62r, na početku oficija mrtvih naslikana je u inicijalu »G« ljudska lubanja na zelenoj pozadini.¹¹⁸

Na fol. 68r u inicijalu »R« naslikano je poprsje ljudskog kostura na modroj pozadini (u desnom polupofilu).¹¹⁹ Kako je uočila Sanja Cvetnić, obje iluminacije izravno otkrivaju simboliku Vanitas (*Memento mori*). Motiv lubanje i kostura tipičan je ukras oficija za mrtve.

U inicijalu »P« kojim počinju pokajnički psalmi na fol. 89r naslikan je na modroj pozadini lik kralja Davida u profilu, sa zlatnom krunom na glavi, odjeven u zelenu haljinu i crveni plašt, ruku sklopljenih i podignutih na molitvu.¹²⁰ Lik židovskoga kralja Davida, psalmista tipičan je motiv pokajničkih psalama u molitvenicima.

Na početku oficija sv. Križa u inicijalu »O« na fol. 95r na modroj pozadini naslikan je križ s natpisom »INRI«, preko čijeg je vrha položeno koplje koje je Longin zabio u Kristov bok (slijeva) i Stefatonov štap od trske sa spužvom (zdesna). Riječ je o motivu *Arma Christi*, instrumentima Kristove muke vezanim uz

¹¹⁶ C. Fisković, »Nekoliko podataka o starim dubrovačkim slikarima«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10, Split, 1956.; V. J. Đurić, n.dj. (73), str. 74-75. K. Prijatelj, *Dalmatinsko slikarstvo 15. i 16. stoljeća*, 1982., str. 24.

¹¹⁷ V. J. Đurić, n.dj. (73), sl. 43.; K. Prijatelj, n.dj. (116), str. 23.

¹¹⁸ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 64 x 59 mm.

¹¹⁹ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 70 x 58 mm.

¹²⁰ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 75 x 57 mm.

čašćenje njegove muke i smrti na križu,¹²¹ uobičajenim ikonografskim prikazom u inicijalima kojima započinje Oficij sv. Križa u oficijima XV. stoljeća.

Na početku oficija Sv. Duha na fol. 99r naslikana je u inicijalu »N« na mođroj pozadini Golubica Duha Svetoga kako leti prema dolje.¹²² Ponovno, riječ je motivu koji je tipičan za oficije Sv. Duha u XV. stoljeću.

Slijedi početak Evanđelja po Ivanu, a nakon njega ponovo pokornički psalmi koji započinju na fol. 108r. Na toj je stranici inicijal »G« (*Gospodine*) na kojem je naslikan frontalno prikazan dopojasni lik muškarca s bradom.¹²³ Lik je djelomično sačuvan, u obrisu. S obzirom na to da desnom rukom blagoslivlje, možemo pretpostaviti da se radi o prikazu Krista Otkupitelja.

ADM završava skupinom molitava. U ovom dijelu rukopisa nalazi se posljednji, oštećeni inicijal »G« (veličinom manji od ostalih navedenih) na fol. 131v, u kojem je prikazan dopojasni lik Bogorodice s Djetetom koji blagoslivlje.¹²⁴ Njime započinje *mnogo devota molitva* posvećena Bogorodici, upravo ona u kojoj se spominje vikarija. Lica su likova oštećena i više nisu prepoznatljiva. Dvije najpopularnije i najzastupljenije marijanske molitve u oficijima XV. Stoljeća, *O intemerata* i *Obsecro*, obično su popraćene inicijalom s motivom Bogorodice s Djetetom. Riječ je o prijevodnoj varijanti čuvene molitve tipične za oficije XV. stoljeća. Na f. 138r nalazi se *Druga mnogo devota molitva Blaženoj Djevi od djevica Mariji*.

Pojedine glave naslikane na minijaturama podsjećaju na fizionomije naslikane na poliptihu podrijetlom iz crkve sv. Vlaha, danas u Kneževu dvoru u Dubrovniku.¹²⁵ Fizionomija sv. Dominika s inicijala (naglašeni uvojci kose, kraća brada s uvojcima) podsjeća na one sv. Pavla i sv. Nikole na poliptihu. Oblik glave svete Katarine s izbočenom bradom i prćastim nosom u formi obrnute brojke 7, podsjeća na glave svetaca Jakova i Mihovila, kao i na glavu Krista Djeteta prikazanu na srednjem polju poliptiha. Sveti Petar Mučenik s inicijala podsjeća na apostola sv. Petra, a sv. Toma Akvinski i sv. Frane na sv. Bonaventuru. Nažalost, nije utvrđena ni preciznija datacija niti je riješeno pitanje autorstva poliptiha iz Kneževa dvora. Dio istraživača na poliptihu je uočavao sličnosti sa stilom Blaža Jurjeva, a meni se čini da je stilski bliži autoru ugljanskog poliptiha, splitskom slikaru Dujmu Vučkoviću, i njegovu krugu. S njim je, od dubrovačkih slikara, surađivao Stjepan Ugrinović. Na slikara poliptiha iz Kneževa dvora, kao ni na autora minijatura iz AHM, nije ostavilo utjecaja niti slikarstvo radionice Vivarini

¹²¹ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 88 x 59 mm.

¹²² Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 80 x 60 mm.

¹²³ Tempera na pergameni, pozlata; dim. 68 x 52 mm.

¹²⁴ Tempera na pergamentu, pozlata; dim. 70 x 43 mm.

¹²⁵ Poliptih je nekoć bio na oltaru obitelji Gučetić u crkvi sv. Vlaha. V. Đurić ga je datirao u peto desetljeće XV. stoljeća. K. Prijatelj je u njemu vidio djelo dvojice majstora, jednog koji bi bio sljedbenik Blaža Jurjeva, i drugog koji je bliži slikarstvu Lovre Dobričevića. K. Prijatelj, *Dubrovačko slikarstvo XV-XVI. stoljeća*, Zagreb 1968.; C. Fisković, *Umjetnine u nekadašnjoj dubrovačkoj crkvi sv. Vlaha*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 5, Novi Sad 1969.; V. Marković, kataloška jedinica S1/4 (*Dubrovački slikari. Bogorodica sa svecima, poliptih*), u katalogu izložbe *Zlatno doba Dubrovnika*, Zagreb-Dubrovnik 1986., str. 348.

нити slikarstvo Giambona. Taj je slikar blizak tipologiji Gentilea da Fabriana. Tko je među dubrovačkim slikarima (djelatnim u vrijeme nastanka ADM-a oko 1450. godine) koji još uvijek čekaju da se riješi pitanje njihova stila i opusa, kao što su Ivan Ugrinović i Matko Junčić, autor minijatura iz ADM-a? Zasadu nemamo dovoljno elemenata da bismo odgovorili na navedeno pitanje. Usprkos tomu, četrnaest minijatura iz ADM-a dragocjeno je upravo zato što one dopunjuju naše dosadašnje spoznaje o dubrovačkom slikarstvu oko 1450. godine, bacajući novo svjetlo na njega. Kao što sam predložila da autora minijatura VHM-a nazovemo Majstorom inicijala VHM-a, predlažem da i u ovom slučaju uvedemo radno ime Majstora inicijala ADM-a.

*O upotrebi latinice i narodnog jezika u dubrovačkim molitvenicima te nabavi
oficija i molitvenika tijekom XV. stoljeća u Dalmaciji*

Tko bi mogao biti prepisivač (pisar) Vatikanskoga hrvatskog molitvenika?

Kad bismo znali da je VHM pripadao klarisama, ili kada bismo znali da je netko iz franjevačke provincije naručitelj, vjerojatno bismo prepisivača tražili među dubrovačkim franjevcima prepisivačima na prijelazu iz XIV. u XV. stoljeće. Primjerice, tada je u samostanu Male braće u Gradu živio fra Rafo Zadrani, koji je poznat po tome što je prepisao koralne knjige koje su se upotrebljavale u samostanu.¹²⁶ Međutim, za spomenute pretpostavke nemamo dovoljno argumenata.

Kad bismo doznali da je naručitelj VHM-a bio vezan uz dominikanski red, tražili bismo pisara i među onodobnim dominikanskim pisarima u Gradu. Serafin Crijević donosi podatak o Vinku Markovu iz Dubrovnika (*Vincentius Marci Ragusinus*), koji je na početku XV. st. prepisao *Supplementum Graduali* u dubrovačkom dominikanskom samostanu.¹²⁷ Podatke o pisarima i iluminatorima koji su radili za dominikanske naručitelje tijekom prve polovice XV. stoljeća iznio je Cvito Fisković.¹²⁸ Nedavno se ovom temom pozabavio I. Stipčević.¹²⁹ Poznato je ime svećenika Marina Kovačića, koji je 1405. godine sa šibenskim dominikancima ugovorio da će za 40 dukata prepisati i iluminirati misal (posao je dovršio 1408. godine). Godine 1412. on je prepisao misal za dubrovačkog tajnika Jakova de Ugodinisa. Dubrovački pisar Marin Ratković 1413. godine prepisao je misal za svećenika Radu Ilića u Dubrovniku.¹³⁰ Možemo li među njima tražiti prepisivača VHM-a? Je li bio Dubrovčanin? Prepoznaje li se dubrovačko porijeklo prepisivača u specifičnim jezičnim elementima VHM-a? Naime, A. Peti-Stantić iznosi

¹²⁶ M. I. Brlek, n.dj. (7), str. 591., citira podatak prema knjižničaru samostana djelatnom u doba potresa 1667. godine, fra Vitalu Andrijaševiću. Bio je i provincijal. Napisao je *Devocijoni po librie duhovniem skupljenje i za pokrepljenje duša uciviljenijeh u jezik dubrovački složene. Pravi čas za prositi milosti u gospodina Boga po dostojanstvu sv. Antuna od Padove, V Mleciem 1664.*

¹²⁷ S. M. Crijević-Cerva, *Chirographotheca Coenobii S. Dominici de Ragusio...*, Dubrovnik 1751. (rukopis u samostanu dominikanaca u Dubrovniku).

¹²⁸ C. Fisković, »Dubrovački sitnoslikari«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 6, Split 1950., str. 5-21.

¹²⁹ A. Stipčević, n.dj. (1), str. 61, 96-97, 106.

¹³⁰ C. Fisković, n.dj. (128), str. 5.

stajalište da su ljudi koji su se angažirali oko pisanja i prepisivanja knjiga redovito bili oni isti koji su se brinuli o jeziku i njegovu uređivanju i doradivanju.¹³¹

Tko bi mogao biti pisar ADM-a? Je li bio klerik, dominikanac, franjevac ili svjetovna osoba?¹³²

Kako bismo stekli bolji uvid u problematiku (pisare, naručitelje, cijene, i dr.), navest ću i nekoliko slučajeva spomena brevijara iz kotorskog arhiva. Fra Bartul Trogirarinin spominje se kao pisar kodeksa i iluminator. Kao prior dominikanskog samostana sv. Nikole u Kotoru, kupio je 16. IX. 1447. godine za 14 zlatnih dukata dva dominikanska rukopisa od crkve sv. Marije na Rabu. Pisao je i ukraasio djelomično sačuvan rukopis *Sententiarum libri quattor* Petra Lombardijskog koji se čuva u Vatikanskoj knjižnici. Kao *rector scholarum in Cataro*, Nikola Jakovljević Paskvali u prosincu se 1437. godine obavezuje napisati brevijar po narudžbi Tripa Draga, namijenjen crkvi sv. Jakova od Lođe.

Upućuje li nas upotreba latinice u VHM-u i ADM-u nužno na žene kao njihove jedine korisnice? O upotrebi latinice u liturgijskim tekstovima pisanim vernakularom u prvoj polovici XV. st. govore arhivski dokumenti, od kojih ću izdvojiti primjere s dubrovačkog područja. Premda se ovdje ne bavimo poviješću dubrovačkog školstva, ipak, spomenimo da je u Dubrovniku 1390. godine Nikola Bugarin bio zadužen za poučavanje dječaka pisanju i čitanju na slavenskom pismu (*pro docendo in Ragusio pueros litteras slavichas*).¹³³

Crkvena pismenost na narodnom jeziku u Dubrovniku potvrđena je dokumentima počevši od kraja XIV. stoljeća. U Dubrovniku se 1395. godine spominje jedan *vagnilistar* u oporuci svećenika Nikole Crnoga. Godine 1414. ukraden je jedan psaltir pisan slavenskim jezikom Rusku Kristoforoviću, slavenskom kancelaru zaduženom za pisanje ćiriličkih akata u dubrovačkoj kancelariji. Dana 17. X. 1419. u oporuci svećenika Nikole Milogostića spominje se slavenski evangelistar (*evangelistario schiavo de letera latina*).¹³⁴ U testamentu splitskog svećenika don Zorzija Poznanovića od 30. lipnja 1436., spominje se *missalo scritto in schiavo in litera latina*.

U oporuci Điva Volče (*Ser Johannes Andree Martoli de Volcio*) iz 1471. godine zapisano je: *Lasso lo breviar mio de officiar alli fra minori de Ragusi*....¹³⁵

Uputila bih i na neke više puta objavljivane podatke koji nam omogućuju uvid u uporabu brevijara i oficija u XIV. i XV. stoljeću u Kotoru i Dubrovniku. Za početak bih spomenula tri primjera u kojima se navodi žena kao vlasnica časoslova.

¹³¹ A. Peti-Stantić, n.dj.(4), str. 275.

¹³² S. Krasić, *Bartul Trogirarinin (Bartholomeus de Tragurio)*, HBL, I, Zagreb, 1983., str. 494; »Crkva i samostan sv. Dominika u Trogiru«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41, 2005.-2007., str. 101.

¹³³ L. Blehova Čelebić, n.dj. (10), str. 178. Radi se o učenju ćirilice, koja je bila potrebna dubrovačkim trgovcima koji su poslovali s Balkanom. A. Peti-Stantić, n.dj.(4), str. 281.

¹³⁴ F. Fancev, n.dj. (5), str. LIX-LX; A. Liepopili, *Slavensko bogoslužje u Dubrovniku*, Rad JAZU 220, str. 43; S. Graciotti, *Studio introdutivo* u C. Giannelli – S. Graciotti, *Il messale croato-raguseo (Neofiti 55) della Biblioteca apostolica vaticana*, Citta del Vaticano, Biblioteca apostolica vaticana 2003., str. VIII. S. Graciotti (str. LVII).

¹³⁵ Testamenta notariae, ser. 10.1, sv. 20, f. 171r. Zahvaljujem na podatku dr. Nelli Lonzi.

Rijetki su dosad objavljeni dokumenti koji spominju redovnice koje su posjedovale liturgijske knjige. Jedan od takvih primjera dubrovačka je oporuka sestre Rade, benediktinke, koja je oporučno 1283. godine odredila da se nakon njezine smrti njezin antifonar i himnarij prodaju.¹³⁶

Dubrovačka redovnica Ana de Bisti posjedovala je brevijar u dvije knjige, koji je 1321. godine oporučno ostavila svećeniku Simonu de Dragoni, pod uvjetom da služi mise za dušu njezine duhovne sestre.¹³⁷

Godine 1323. Theodorata oporukom Drači Dragi, kćeri Vita Benesse, ostavlja molitvenik i brevijar, koji se nakon Dračine smrti trebao predati dubrovačkom ženskom benediktinskom samostanu sv. Šimuna.¹³⁸

Godine 1455. Dubrovkinja Katarina, udovica Mioča Volotića, ostavlja brevijar franjevcima u Rožatu.¹³⁹

U ostavštini kotorskog providura i kapetana Leonarda Bemba spominje se *officio de nostra Dona*.¹⁴⁰ Kotorski plemić Paskval Paskvali u oporuci je namijenio 17 dukata (dana 8. III. 1445.) za izradu brevijara. Kotorski plemić i svećenik Nikola Buchia ostavio je crkvi Marije od Rijeke svoj brevijar (dokumenti 1431. i 1435.).¹⁴¹

U mnogim dubrovačkim obiteljima braća i sestre bili su redovnici. Tipičan je primjer obitelj Dubrovčanina Marka Beneše, plemića, franjevca i slikara, koji je započeo svoj životni put u crkvi Male braće, a završio kao fratar slikar u Bugarskoj. Njegove dvije sestre bile su redovnice.¹⁴² Međutim, otac je Marku u oporuci 1461. godine ostavio 30 dukata za brevijar, s molbom da ga se sjeća u molitvama.

Čini se da su svećenici i redovnici pisari izrađivali i brevijare u kojima su bile sabrane molitve i za redovnike/svećenike i za sestre redovnice. Spomenula bih primjer *Horae B. M. V. ad usum Brigittanum per Hebdomadam (Bridgettine Horarium)* iz Der kongelige Bibliotek CMB Ms. Thott 538 4. u Copenhagenu, nastao u Holandiji ili Utrechtu oko 1485.-1490. godine. Nije rađen za privatnu pobožnost nego za dnevnu liturgijsku upotrebu sestara. Složen je tako da ga se može upotrebljavati i u muškom i u ženskom samostanu, u vrijeme kada braća izvode dnevni oficij nakon brevijara, a sestre doprinose marijanskoj pobožnosti u kanonski zadane sate. Služili su se njime u koru crkve. Redovnice su s vremenom mogle upamtiti sadržaj i reproducirati ga napamet.¹⁴³ Je li takav časoslov VHM,

¹³⁶ J. Lučić, *Spisi Dubrovačke kancelarije II* (Monumenta Ragusina), Zagreb 1984., str. 253; M. Demović, *Veze glazbenika i slikara u renesansnom Dubrovniku*, u zborniku *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, str. 264.

¹³⁷ A. Stipčević, n.dj. (1), str. 200.

¹³⁸ A. Stipčević, n.dj. (1), str. 198-201; o samostanu sv. Šimuna vidi I. Ostojić, n.dj. (52), str. 474-477.

¹³⁹ A. Stipčević, n.dj. (1), str. 201.

¹⁴⁰ L. Blehova Čelebić, n.dj. (10), str. 174.

¹⁴¹ L. Blehova Čelebić, n.dj. (10), str. 166.

¹⁴² J. V. Velnić, *Slikar fra Marko iz samostana Male braće u Dubrovniku, Likovna kultura Dubrovnika*, MJESTO I GODINA str. 278-279.

¹⁴³ A. S. Korteweg, *Kriezels, aubergnes en takkebossen, 's-Gravenhage*, 1992., cat. No. 44, 49, str. 77-80; P. Kidd, *Buchanan Collection*, Oxford 2001., str. 119-128. Važno je spomenuti da to nije mali nego cjeloviti oficij koji su sestre pjevale u koru kao kanonsku obavezu

osebujan u sačuvanoj hrvatskoj liturgijskoj baštini XV. stoljeća (sudeći prema zabilježenim molitvama upotrebljavli su ga svećenici i sestre redovnice)?

Godine 1496. venecijanski ambasador u Engleskoj u izvještaju *A relation of the Island of England* opisuje kako je to u praksi izgledalo: *Although they attend Mass every day and say many Paternosters in public (the women carrying long rosaries in their hands, and any that can read taking the Office of Our Lady with them, and with some companion reciting it in the church verse by verse after the manner of churchmen.*

Sačuvani su podaci o nekoliko žena koje su tijekom prve polovice XV. st. na zadarskom području ostavile novac za nabavu glagoljskih brevijara i misala, koje ovdje navodimo kao komparativni materijal. Iz tih dokumenata doznajemo kojem su staležu pripadale žene koje su naručivale (uglavnom) glagoljske knjige, kao i za koju su ih namjenu naručivale i kako su se u tada kretale cijene izrade i uveza glagoljskih misala i brevijara.¹⁴⁴ Neki su od njih vrijedili pravo bogatstvo. Nažalost, ti rukopisi nisu sačuvani, tako da ne možemo izvoditi precizne zaključke o tomu koji su sve čimbenici odlučivali o cijeni.

Tako je 1408. godine Suzana Jurjević, udovica bibrirskoga kneza Ivana, ostavila fra Mihovilu iz Šibenika 200 libara za nabavu brevijara. Žena Grge Detriche godine 1428. ostavila je 20 zlatnih dukata glagoljašu fra Petru za nabavu misala. Godine 1430. Stanislava Milgotić dala je 10 dukata fra Luki za nabavu brevijara. Godine 1437. Radoslava Kurendić ostavila je jedan zlatni dukat za uvez glagoljskog misala u vlasništvu crkve sv. Marije. Elizabeta Benja godine 1451. ostavlja novac za kupovinu misala za crkvu sv. Jeronima na Ugljanu. Godine 1456. Dobrica Stohar iz mjesta Sali na Dugom otoku prodaje komad zemlje da bi svojem sinu, fra Grgi kupila brevijar. Sve spomenute žene svjetovna su lica, a u dva navrata spominje se majka koja sinu kleriku nabavlja neku liturgijsku knjigu, praktički sredstvo za rad. Nije naodmet prisjetiti se podatka da je posljednja bosanska kraljica Katarina Kosača bježeći pred Turcima 1463. godine nakon pada Bosne darovala samostanu Male braće u Dubrovniku svoje knjige. Njezine su se poznate koralne knjige upotrebljavale u samostanu u zajedničkoj molitvi pri velikim blagdanima.¹⁴⁵ Pretpostavlja se da su stradale u potresu 1667. godine uz druge knjige nekoć sjajne dubrovačke fratarske biblioteke.¹⁴⁶ Godine 1654. rovinjski franjevac Pavao Pelizer hvalio je ljepotu njihovih koralnih knjiga. Dakako, i njezina majka, Jelena Balšić, naručivala je i posjedovala liturgijske knjige.

Znamo da su vlasnici liturgijske knjige koje su se nalazile u privatnom vlasništvu (svećenici i svjetovna lica) poslije smrti ostavljali svojim obiteljima. Po-

(*Bridgettine Office of Our Lady*). Stoga ga ne bismo smjeli nazivati malim oficijem, nego oficijem B. D. Marije.

¹⁴⁴ A. Stipčević, n.dj. (1), Zagreb 2004.

¹⁴⁵ S. Dolci-Slade, *Monumenta historica Rhacusinae Ordinis Minorum*, Neapoli 1746, str. 66; I. Kuzmić, *Cenni storici sui Minori Osservanti di Ragusa*, Trst 1846., str. 43; Č. Truhelka, »Dubrovačke vijesti o god. 1463.«, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 22, Sarajevo 1910., J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939., str. 109; M. I. Brlek, n.dj. (7), str. 596.

¹⁴⁶ A. Badurina, *Illuminirani rukopisi samostana Male braće u Dubrovniku*, u *Samostan*, 1985., str. 517.

nekad su knjige mijenjale vlasnike, o čemu svjedoči zamjena obiteljskih grbova na njihovim frontespicijima. Marko Marulić ostavio je svojoj sestri Biri, benediktinskoj redovnici, rukom oslikane knjige (*libellum meum cum picturis historiae evangelice manu mea compositum etque depictum*).¹⁴⁷

Imamo različite podatke za prvu polovicu XV. st. o svotama isplaćivanim za pisanje brevijara, dovršavanje pisarskog posla i izradu crvenih i plavih inicijala u Dalmaciji.¹⁴⁸ Nažalost, u nekim dokumentima nisu jasno specificirani opseg i vrsta posla na brevijaru. Stoga je teško donositi zaključke o cijenama pisanja cjelovitoga brevijara ili samo dovršavanja pisarskog posla, cijenama izrade crvenih i plavih kaligrafskih inicijala ovisno o njihovu broju i upotrijebljenim bojama i zlatu, cijeni uveza ili cijeni rada minijaturista u Dalmaciji i Dubrovačkoj Republici. Primjerice, u ovom se radu spominju: izrada brevijara za 200 libara (1408., Bribir – Šibenik),¹⁴⁹ pisar koji za rad na brevijaru traži 10 dukata (1430., Dubrovnik), pisar i kaligraf koji za dovršavanje molitvenika i inicijale traži 35 perpera (1443., Dubrovnik) ili pak izrada brevijara za 17 dukata (1445., Kotor). Slikar Marko iz Apulije ugovorio je 1351. godine s dubrovačkim dominikancima izradu minijatura i uveza misala za 35 perpera.¹⁵⁰ Spomenimo, kao komparaciju, da je u Dubrovniku tijekom prve polovice XV. st. oko 10 dukata stajala izrada ikone Bogorodice s Djetetom. Ponekad, budući da su liturgijske knjige bile skupe, njihova bi se izrada oduljila i na nekoliko desetljeća, osobito ukrašavanje iluminacijama. Sudeći prema podacima o izradi/nabavi brevijara, oni su u prvoj polovici XV. stoljeća u Dalmaciji jedna od najčešće naručivanih liturgijskih knjiga.¹⁵¹

¹⁴⁷ A. Stipčević, n.dj. (1), str. 107.

¹⁴⁸ A. Stipčević, n.dj. (1), str. 179-184. J. Belamarić, n.dj. (86), str. 170, drži da su cijene iluminiranih misala bile standardizirane te da su brevijari zapadali između 20 i 27 dukata. Raspravljajući o cijeni brevijara, valja imati na umu je li riječ o tzv. malom ili velikom brevijaru.

¹⁴⁹ Zanimljivo bi bilo istražiti koliko bi 1408. godine spomenutih 200 mletačkih libri vrijedilo zlatnih dukata. I. Manken navodi da je u XIV. stoljeću jedna mletačka libra (i to libra den. grossorum) vrijedila u Dubrovniku 20 perpera. Osamdesetih godina XIV. stoljeća jedan dukat je u Dubrovniku vrijedio 2,5 perpera. I. Manken, *Dubrovački patricijat u XIV. veku*, Beograd, 1960., str. 106. Međutim, tijekom XIV st. i početkom XV. st. mijenjao se način obračunavanja. Stoga ću spomenuti jedan primjer obračuna vrijednosti libre iz 1443. godine. Šibenski slikar Nikola Vladanov obavezao se 27. IV. 1443. godine naslikati u šibenskoj dominikanskoj crkvi sliku za 425 libara. J. Belamarić u n.dj. (86), str. 160., iznosi podatak da bi navedena slika tada vrijedila oko 80 zlatnih dukata.

¹⁵⁰ Tadić, dok. 20 od 11. I. 1351., str. 9.

¹⁵¹ Svećenik Marko Andrijašević 9. IV. 1440. godine sklapa ugovor sa župnikom Rogova kojim se obavezao nakon smrti ostaviti im svoj „staroslavenski brevijar”. Zauzvrat je od župne zajednice tražio do smrti dvadeset i pet varata ječma, šesnaest modija vina, dvedeset stara ulja, a dobio je od njih i jednu kuću na uživanje do smrti. P. Runje, *Prema izvorima*, Zagreb 1990., str. 202; J. Belamarić, n.dj. (86), 170-171.

*Jesu li članovi obitelji Buchia naručitelji i vlasnici
Vatikanskoga hrvatskog molitvenika?*

Kod knjiga, poput ADM-a, na kojima nisu sačuvani obiteljski grbovi ili zapisi o naručiteljima i vlasnicima, teško je ustanoviti njihove naručitelje i prvobitne vlasnike. Međutim, nije uvijek jednostavno dešifrirati naručitelja, vlasnika i korisnika ni u slučaju molitvenika koji imaju sačuvani vlasnikov grb na naslovnici, poput VHM-a.

Mada bi nekoliko u ovom tekstu navedenih elemenata možda govorilo u prilog hipotezi da je osnivačica samostana dominikanki, Nikoleta Gučetić naručiteljica VHM-a, bez arhivske građe koja bi na to upućivala teško je dokazivati tu hipotezu. Dodatan problem je grb obitelji Buchia (?) sačuvan na prvoj stranici molitvenika. Nažalost, nemamo niti dokaza da su VHM koristile dominikanke dubrovačke crkve Gospe od Anđela. Dapače, na temelju grba moglo bi se pretpostaviti da se VHM od početka nalazio u privatnom, a ne samostanskom vlasništvu?

Utemeljiteljica samostana Sancte Marie de Angelis, Nikoleta koju obično zovu Nikoletom Gozze, prema njezinu djevojačkom prezimenu, bila je kći Klementa Valkovog Gozze. U prvom braku bila je udata za Lauricu Lovru Vukasovica (*Volcassio*). Poznata je i pod imenom Nikoleta Sorgo, prema prezimenu drugog supruga, Jakova Sorga. Udala se za njega kao udovca. S njime nije imala djece, a i njega je nadživjela. Osparavano joj je nasljedstvo iz braka s Jakovom, do te mjere da je bila sudski progonjena i na neko je vrijeme morala napustiti Dubrovnik.

Iz prvog braka imala je sina Klementa, koji je umro prije nje bez nasljednika, te kćer Katarinu, koja se 1367. udala za Tripuna Petrova Buchiju, protovestijara bosanskog kralja. Katarina je umrla prije 1373. godine (tada se Tripun ponovno ženi). Ona je s Tripunom imala tri kćeri i jednog sina, Điva/Ivana Buchiju, dubrovačkog kanonika, koji je umro 1442. godine.¹⁵²

Nikoleta je umrla 18. travnja 1400. Jedan od izvršitelja njezine oporuke bio je prior dominikanskog samostana. Kako je naslijedila svog sina Klementa Volcassija iz prvog braka, koji je umro prije nje, ostavila je svotu za oltar Volcassijevih u samostanu Male braće. Preminula je netom što je utemeljila samostan sv. Marije od Anđela.¹⁵³ I. Manken navodi da je imanje koje je naslijedila od sina ostavila samostanu.¹⁵⁴ Željela je biti i pokopana u crkvi sv. Marije od Anđela.¹⁵⁵

¹⁵² I. Manhen, *Dubrovački patricijat u XIV veku*, Beograd, 1960., str. 165, 422-424; D. Dinić-Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*, Beograd 1974.

¹⁵³ I. Manken, n.dj. (152), str. 423-424, *Genealoške tablice*, XIV. Buchia.

¹⁵⁴ Mattei tvrdi (prenosi L. Beritić, n.dj. (29), str. 52) da je htjela biti pokopana uz crkvicu sv. Jakova (danas sv. Josip) u Ulici od puča, uz hospital koji je bio nadarbina njezina muža Jakova. Njegovo je mišljenje da je tamo zaista pokopana. Zahvaljujem dr. Nelli Lonza na neobjavljenim podacima o Nikoletinoj oporuci, koje mi je ustupila na korištenje.

¹⁵⁵ Zanimljivo je uočiti da se osnutak samostana Gospe od Anđela poklapa s razvojem ženskog dominikanskog samostana Corpus Christi u Veneciji, o čijim počecima mnogo znamo. Do 1399. godine u gradu na lagunama boravio je kao generalni vikar fra Tommaso d'Antonio

Toj crkvi ostavlja sveukupnu imovinu, osim onoga što je rasporedila legatima. Njezini su legati upućeni katedrali, dominikancima, franjevcima, franjevcima Bosanske vikarije. Kao utemeljiteljica samostana imala je patronat, kojega oporukom prenosi na dvije redovnice.

U njezinoj oporuci nema spomena njezina brevijara. Ako ga je imala, postavlja se pitanje zašto bi se na molitveniku koji bi ona bila dala izraditi, nalazio grb obitelji Buchia, a ne onaj obitelji Sorgo? Doduše, njezin su molitvenik mogli naslijediti nasljednici njezine kćeri udane u obitelj Buchia, s obzirom na to da po sinovljevoj liniji nije imala direktnih nasljednika.

Zanimljiva je u tom smislu oporuka unuka Điva (*Testamentum venerabilis viri domini Johannis de Buchia*) ovjerovljena 10. listopada 1442. Sastavio ju je 25. rujna 1442., neposredno prije smrti. Sve što nije izričito ostavio komu drugom, odlučio je da pripadne bratu Dobri (Dobrušku), polubratu mu po ocu. Ostavlja novac da se napravi kalež za katedralu i svotu crkvi sv. Marije u Rožatu (*de Ragato*). Nadalje, veliki brevijar ostavlja franjevcima u Slanome (*Item lasso a li frari minori de Slano lo mio breviario mezor*). Dobruško je ujedno bio Đivin oporučni izvršitelj. U Đivinoj oporuci izričito stoji da se oporučni izvršitelj treba pobrinuti da se taj veliki brevijar dovrši i potom preda fratrima u Slanome. Dobre je umro 1456. godine. Brigu za izvršavanje Đivine oporuke preuzeo je Tripko, Dobrin sin, koji je obavljao mnoge poslove za oca, a tada je boravio u Dubrovniku.

Šest mjeseci poslije, krajem veljače 1443. godine, Tripko Buchia dao je u Đivin veliki brevijar napisan na pergameni, koji se u tom trenutku nalazio u franjevačkom samostanu bosanske vikarije u Slanome, dubrovačkom pisaru Marinu Ratkoviću da ga dovrši, i ugovorio s njime isplatu.¹⁵⁶ Prema ugovoru, Marin Ratković trebao je prepisati ostatak rukopisa i nacrtati crveno-plave inicijale. Izričito su ugovorili da Ratković ne izrađuje zlatne inicijale. Danas ne znamo jesu li se u nedovršenom Đivinu brevijaru u veljači 1443. godine već nalazili naslikani (zlatni) inicijali s likovima. Poznato je da je najčešće slikar-iluminator dobivao posao nakon pisara. Ali, u ovom je konkretnom slučaju već dijelom napisani brevijar mogao imati i inicijale. Nažalost, bez podataka temeljenih na arhivskoj građi, o ilustracijama u velikom Đivinu molitveniku zasada možemo samo nagađati.

Znamo da je ugovor s Ratkovićem proveden kako treba, tj. da je Ratković obavio zadani zadatak i bio isplaćen za to. Teško je danas donositi zaključak o tome koliko je teksta u brevijaru Đivo prepisao. Kako je Ratkoviću rok za

di Siena, koji se po smrti Katarine Sijenske (1380.) istaknuo kao propagator kulta spemenuite mističarke i njezinih družbenica, ukazujući na njih kao na primjere vrline i duhovnog savršenstva za redovnice i dominikanske tercijarke. Fra Tommaso se nije samo bavio promocijom kulta velike mističarke u Veneciji (ženskom dominikanskom samostanu Corpus Christi tada je darovao prestižne svetičine relikvije) nego je utjecao na razvoj aktivnosti dominikanskog skriptorija u Veneciji. Zahvaljujući tome, u Veneciji boravi i djeluje toskanski slikar Andrea di Bartolo iz Siene, koji u slikarstvo Venecije prenosi toskanski stil. G. Frenler, n.dj.(4), str. 480, 493, 502. Nažalost, budući da prvo razdoblje djelovanja dubrovačkog samostana Gospe od Anđela još nije istraženo, teško je govoriti o specifičnim aspektima njegove duhovnosti u tom razdoblju.

¹⁵⁶ C. Fisković, n.dj. (130), str. 8 i 19.

dovršetak rukopisa pet mjeseci, reklo bi se da mu je bilo ostalo dosta pisarskog posla na molitveniku. Visina svote od 35 perpera koju Ratković traži od Buchie govorila bi tome u prilog.¹⁵⁷ Nažalost, danas ne znamo je li Ratković godine 1443. dopunio brevijar i novim sadržajima (npr. molitvama), usklađenim s potrebama novih vlasnika, franjevaca u Slanome. Samostan u Slanome pripadao je stonskoj kustodiji, a ona je pak pripadala Bosanskoj vikariji.¹⁵⁸

Mali brevijar Đivo je ostavio nećaku Jeronimu Buchiji (*Item lasso a Jeronimo mio nepote) lo mio breviario piccolo e tuti quanti li mii altri libri che se trovasse...*).¹⁵⁹ Jeronim Buchia, sin Dobre, sestre Klementa Gozze (supruge Nikole Buchie, protovestijara), tada je kotorski kanonik.

Dalju sudbinu Đivinih (velikoga i malog) brevijara danas ne znamo. Je li jedan od njih VHM? Više je razloga zbog kojih je teško dokazati da je VHM Đivin brevijar (*liber horarum*), kao što je teško dokazati da ga je Đivo naslijedio od Nikolette, kad u njezinoj oporuci nema spomena njezina brevijara, a kamoli da ga je ostavila Đivi. Zašto bi Đivin brevijar imao uz molitve namijenjene svećeniku (*rabu tvojem*) da ih čita u svojoj *svetoj službi*, i molitve namijenjene ženi (*raba tvoja*), kao i one koje su izrijeком namijenjene redovnicama i redovnicima? Zašto bi u njegovom molitveniku na inicijalima dominirali prikazi dominikanskih svetaca? Zasada ne znamo za Đivine kontakte s dominikancima/dominikankama. Valja se zapitati zašto bi se kanonici Đivo i Jeronim Buchia (kojem je Đivo oporučno ostavio svoj mali molitvenik) koristili časoslovom nastalim oko 1400. godine pisan vernakularom, a ne na latinskom jeziku. Zašto bi jedan dubrovački i jedan kotorski kanonik imali molitvenik s molitvama namijenjenim redovnicama? Ako bi kanonik Đivo bio jedan od vlasnika i korisnika VHM-a, bi li se to moglo prepoznati u sadržaju molitvenika, konkretno – u molitvama? Kako protumačiti da u litanijama u VHM-u, ako je on bio vlasništvo dubrovačkog kanonika Điva, nema spomena sv. Vlaha (makar da je naknadno dodano njegovo ime)?

Pojava grba obitelji Buchia na VHM-u (ako je točna iznesena identifikacija grba) nije dovoljan dokaz na temelju kojega bismo ga povezali s malim molitve-

¹⁵⁷ *Posljednjeg dana [28.] veljače 1443.*

Don Marin Ratković, svojom osobom i imovinom obećava i obvezuje se Tripunu Buchii, prisutnome suogovaratelju, u roku od pet mjeseci dati vlastitom rukom dovršen i završen brevijar koji je svojedobno Đivo Buchia legatom ostavio redovničkom samostanu u Slanom, a koji je počet i započet rukom tog g. Điva, to jest sa svime onim što je potrebno tom brevijaru, izuzevši ikakve velike minijature/iluminacije na koje treba staviti zlato i don Marin ne treba staviti ni dati tu pozlatu, kao i izuzevši pergamenu, koju treba dati i priskrbiti Tripun. To se obvezuje i obećava učiniti don Marin za cijenu i naknadu od 35 perpera, koje mu je g. Tripun dužan i obećava predati za njegovu nagradu i trud. Don Marin obvezan je i dužan izraditi sve minijature u tom brevijariju crvenom (cinober) i plavom bojom, kako se običava i čini u drugim brevijarima.

Na margini je bilješka: *Prekriženo voljom stranaka, jer su obje izjavile da su u potpunosti namirene.* Zahvaljujem Nelli Lonzi na prijevodu.

¹⁵⁸ D. Mandić, n.dj. (65), str. 238. Bulom od 11. IV. 1435. Eugen IV. Bosanskoj je vikariji, a tim i Stonskoj kustodiji, podvrgao samostan na Daksi, a neko je vrijeme pod Stonsku kustodiju potpadao i dubrovački samostan sv. Frane.

¹⁵⁹ Državni arhiv Dubrovnik, Testamenta notariae, sv. 13, 138 r. Zahvaljujem dr. Nelli Lonzi na njezinu prijepisu. Oporuku spominje A. Stipčević, n.dj. (1), str. 96-97.

nikom Đive Buchije. Svećenici iz obitelji Buchia naručitelji su nekolicine brevijara tijekom XV. stoljeća. Naprimjer, znamo za brevijar koji je kotorskoj crkvi sv. Marije od Rijeke oporučno bio ostavio kotorski svećenik Nikola Buchia, sin Pavlov, 10. VI. 1431.¹⁶⁰ Treba li zbog grba usmjeriti istraživanje podrijetla i historijata VHM-a unutar dubrovačkog ogranka obitelji Buća? Naprimjer, prisjetimo se da je za Maroja (Marina) Gozzu bila udana Bielče (Bijela, Bjelče, Bjelica), kći protovestijara cara Dušana, Nikole Buchie. Protovestijar Nikola Buchia bio je oženjen sestrom Klementa Gozze, Dobrom.¹⁶¹ Njegovi sinovi bili su spomenuti kanonik Jeronim i Tripun. Protovestijar Nikola Buchia utemeljio je u Kotoru dominikanski samostan sv. Nikole od Rijeke, koji će biti obiteljskom zadužbinom. Djedovu je naklonost dominikancima naslijedio unuk Ivan Buchia. Međutim, nije jasno treba li, i na koji način, VHM povezati sa spomenutim ličnostima. Kotorska grana obitelji dala je više uglednih kotorskih dominikanaca tijekom povijesti, koji su pripadali dalmatinskoj, a ne dubrovačkoj dominikanskoj provinciji.¹⁶² Od uglednih Dubrovčana, iz ove smo obitelji spominjali dubrovačkog arhiđakona Marina Buchiu (Buću) koji je 1517./1518. godine pomagao dubrovačkim klarisama u ostvarivanju njihove želje da im se dodijele dubrovački opservanti kao kapelani. Ostaje na povjesničarima da pokušaju iznaći rješenje pitanja tko je od Buchia (ako smo ispravno identificirali grb na f. 1v) bio vlasnik VHM-a.

Nažalost, nismo pronašli dokaze da bi Nikoleta, utemeljiteljica dubrovačkoga ženskog dominikanskog samostana (o njoj nema spomena u bibliografskim leksikonima!), bila naručiteljica najstarijega sačuvanog latinicom pisanog hrvatskog molitvenika. Nažalost (po žensku povijest), nema argumenata ni za hipotezu da je ona, poput dviju uglednih plemkinja s imenom Ana Katarina Zrinska (jedne koja je napisala *Raj duše*, objavljen u Padovi 1560. godine i druge, koja je objavila *Putni tovaruš* u Veneciji 1661. godine), dala izraditi svoj molitvenik.¹⁶³

Konačno, na kraju posljednjeg poglavlja valja nam sa žaljenjem priznati da smo i nakon višekartične rasprave i dalje bez odgovora na dva pitanja postavljena na početku: tko su bili prvobitni naručitelji, a tko prvobitni korisnici VHM-a i ADM-a?

* * *

Dva opisana dubrovačka časoslova *daleko* su *zrcalo* zaboravljenog razdoblja naše prošlosti. Pokušavamo odgonetnuti tko su bili njihovi naručitelji, vlasnici i korisnici tijekom stoljećâ, tko su umjetnici koji su ih oslikali, tko su pisari koji su ih pisali, tko su svećenici i redovnice (iz dubrovačkih, danas nepostojećih samostana) koji su se njima koristili, ali ne uspijevamo. Upotrebljavani su godinama, kako pokazuju njihove pohabane stranice. Znamo da su ih svećenici-jezikoslovci u XVII. stoljeću rabili u jezičnim i teološkim istraživanjima. Sredinom XIX. stoljeća, u doba buđenja nacionalne svijesti, postali su temom istraživača jezika. Toliko toga o njima znamo, a još su nam uvijek tako zagonetni. Slika o dubrovačkoj prošlosti koju smo u njima tražili kao u kakvu korodiranom starom zrcalu i dalje ostaje zamagljena.

¹⁶⁰ L. Blehova Čelebić, n.dj. (10), str. 166.

¹⁶¹ L. Blehova-Čelebić, n.dj. (36).

¹⁶² F. Šanjek, *Dominikanci i Hrvati*, Zagreb 2008., str. 260. (usp. fn. 62)

¹⁶³ A. Peti-Stantić, n.dj.(4), str. 167-175.

CONTRIBUTO ALLA CONOSCENZA DEI LIBRI DI PREGHIERE DI DUBROVNIK DEL XV SECOLO

Ivana Prijatelj Pavičić

In questo scritto vengono trattati due antichi libri di preghiere di Dubrovnik, scritti nell'alfabeto latino e nel dialetto štokavo. La nascita del primo si colloca approssimativamente nel 1400, dell'altro attorno al 1450. Etrambi appartengono al genere di liturgia delle ore e comprendono: l'ufficio della Beata Vergine Maria, l'ufficio dei morti, l'ufficio dello Spirito Santo, salmi penitenziali, salmi graduali e un gruppo di preghiere. Oltre a quelle menzionate, i due libri contengono alcune preghiere che attirarono l'attenzione di diversi linguisti croati.

Nella bibliografia specifica i due libri sono identificati come: il così detto *Vatikanski hrvatski molitvenik* (libro di preghiere croato nel Vaticano) e il libro così detto *Akademijin dubrovački molitvenik* (libro di preghiere di Dubrovnik nella 'Accademia croata delle Scienze e delle Arti); sono ornati con le iniziali e le immagini dei santi, opere di artisti sconosciuti.

L'autrice considera questi due testi in un contesto artistico-storico, e presta una particolare attenzione all'analisi dello stile e dell'iconografia delle figure dei santi dipinte nelle iniziali. Non essendo possibile arrivare ai nomi degli artisti, autori delle iniziali, servendosi degli archivi o di un'analisi stilistica, l'autrice propone di nominarli con dei nomi: il Maestro delle iniziali de il libro *Vatikanski hrvatski molitvenik* , il Maestro delle iniziali de Il libro *Akademijin dubrovački molitvenik*.